

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949
Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1
Haziran | June 2025

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran 2025

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 4, Sayı: 1 (30 Haziran 2025) - Volume:4 Issue: 1 (30 June 2025)

Periyot: Yılda 2 Sayı (30 Haziran & 31 Aralık)

Period: Biannually (30 June & 31 December)

Yazışma Adresi | Contact Address

info@dasitad.com | <https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Yayın Dili-Language of Publication

Türkçe & İngilizce-Turkish & English

Yayıncı - Publisher

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0
Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır.

Darüşşifa Journal of Islamic Medical History Research is licensed under a Creative Commons
Attribution-NonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Sahibi | Owner

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

EDİTÖR | EDITOR IN CHIEF

Doç. Dr. Zehra GENÇEL EFE

zehra.gencelefe@gmail.com | zehraefe@hitit.edu.tr

Hitit University, Faculty of Theology Çorum, TÜRKİYE

<https://orcid.org/0000-0002-7558-7382> / <https://ror.org/01x8m3269>

EDİTÖR YARDIMCILARI | ASSISTANT EDITORS

Dr. Edip Akyol

akyoledib@gmail.com

Samsun Üniversitesi/Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-0757-216X>

<https://ror.org/02brte405>

Dr. Elif Kübra Aslandoğdu

ekaslandogdu@hotmail.com

Hitit Üniversitesi/Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-9191-5502>

<https://ror.org/01x8m3269>

ALAN EDİTÖRLERİ | FIELD EDITORS

Tarih, Prof. Dr. Abdülhalik BAKIR

abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

Bilecik Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4436-5322>

<https://ror.org/00dzfx204>

İslam Tarihi, Doç. Dr. Esra ATMACA

esraatmaca@sakarya.edu.tr

Sakarya Üniversitesi, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-5093-3621>

<https://ror.org/04ttnw109>

İslam Tarihi, Doç. Dr. İlyas UÇAR

ilyasucar@gmail.com

Amasya Üniversitesi, Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-7125-8995>

<https://ror.org/00sbx0y13>

Hadis, Prof. Dr. Veli ATMACA

vatmaca@mehmetakif.edu.tr

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-7875-7586>

<https://ror.org/04xk0dc21>

Tıp, Uzm. Dr. Eren AKÇİÇEK

akcicekeren@gmail.com

Ege Üniversitesi, Türkiye

<https://ror.org/02eaafc18>

Halk Bilimi, Doç. Dr. Nagehan Baysal Yurdakul

nagihan.baysal@ege.edu.tr

Ege Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-5272-5922>

<https://ror.org/02eaafc18>

REDAKTÖRLER

İsa Yavuz

yavuzisaa@outlook.com

Diyanet İşleri Başkanlığı-Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-2290-2561>

<https://ror.org/007x4cq57>

Eda Karakış

edakarakis9@gmail.com

Hitit Üniversitesi/ Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-6589-4653>

<https://ror.org/01x8m3269>

Furkan Kül

fkul795@gmail.com

Hitit Üniversitesi/ Türkiye

<https://orcid.org/0009-0001-9087-470X>

<https://ror.org/01x8m3269>

DİL EDİTÖRLERİ | LANGUAGE EDITORS

Arapça, Dr. Şahin BAL

shahinbal09@gmail.com

Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi,
Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-2326-4530>

<https://ror.org/05n2cz176>

Türkçe, Meliha YEKELER

meliha.yekeler@hotmail.com

Hitit Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-8975-1748>

<https://ror.org/01x8m3269>

İngilizce, Elif Akyol

eakyol04@gmail.com

Anadolu Üniversitesi
Türkiye

<https://ror.org/05n2cz176>

YAYIN KURULU

Prof. Dr. İlter Uzel

ilteruzel@cu.edu.tr

Çukurova Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-1876-9809>

Prof. Dr. H. Nil Sarı

nilasari@istanbul.edu.tr

İstanbul Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4935-8658>

Prof. Dr. İsmet Eşer

ismet.eser@ege.edu.tr

Ege Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-8200-2127>

Prof. Dr. Ayşegül D. Erdemir

aysegul.erdemir@yahoo.com

Maltepe Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-0916-707X>

Prof. Dr. Ahmet Aciduman

ahmetaciduman@yahoo.com

Ankara Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-2021-4471>

Prof. Dr. Hasan Basri Çakmak

hasanbasricakmak@hitit.edu.tr

Özel 100. Yıl Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-6877-8773>

Prof. Dr. Abdülhalik Bakır

abdulhalik.bakir@bilecik.edu.tr

Bilecik Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-4436-5322>

Prof. Dr. İbrahim Başağaoğlu

ibasagaoglu@myinet.com

İstanbul Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0003-1179-6326>

Prof. Dr. Kadir Gürler

kadurgurler@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-6373-6424>

Prof. Dr. Veli Atmaca

vatmaca@mehmetakif.edu.tr

Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi
Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-7875-7586>

Prof. Dr. Süleyman Gezer

suleymangezer@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0002-3545-8076>

Prof. Dr. Selim Türcan

selimturcan@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi Türkiye

<https://orcid.org/0000-0001-7618-3868>

Prof. Dr. Mehmet Şeker
mehmet.seker@deu.edu.tr

Dokuz Eylül Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0003-0796-6097>

Prof. Dr. Enbiya Yıldırım
enbiyayildirim@hotmail.com

Ankara Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0001-7733-5528>

Prof. Dr. Esin Kâhya
esin.kahya@yahoo.com

Biruni Üniversitesi Türkiye

Prof. Dr. Sami Kılıç
skilic1@firat.edu.tr

Fırat Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-9954-5312>

Prof. Dr. Mustafa Bıyık
mustafabiyik@hitit.edu.tr

Hitit Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0003-3676-7038>

Prof. Dr. Bahattin Keleş
bahattinkeles@sirnak.edu.tr

Şırnak Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0003-4445-3303>

Prof. Dr. Ali Yüksek
ali.yuksekatomu.edu.tr

19 Mayıs Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-1960-3173>

Prof. Dr. Kemal Polat
kemalpolat2505@gmail.com

Kırgızistan-Türkiye Manas
Üniversitesi Kırgızistan
<https://orcid.org/0000-0002-9259-8016>

Prof. Dr. Alfina Sıbgatullina
alfina2003@yandex.ru

The Russian Academy of Sciences Rusya
<https://orcid.org/0000-0001-5755-8687>

Prof. Dr. Mensur Nuredin
mensur@vizyon.edu.mk

International Vision University Kuzey
Makedonya
<https://orcid.org/0000-0002-0216-2201>

Doç. Dr. Husein Rizai
husein.rizai@unite.edu.mk

Tetova Devlet Üniversitesi, Tetova,
Kuzey Makedonya
<https://orcid.org/0000-0002-1138-392X>

Doç. Dr. Elnura Azizova
elnuraazizova@ait.edu.az

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası
Azerbaycan
<https://orcid.org/0000-0002-2505-1299>

Doç. Dr. Bakit Murzaraimov
bakit.murzaraimov@manas.edu.kg

Kırgızistan-Türkiye Manas
Üniversitesi Kırgızistan
<https://orcid.org/0000-0002-8757-6998>

Doç. Dr. Hasan Erbay
hasanerbay@yahoo.com

Afyon Kocatepe Üniversitesi Türkiye
<https://orcid.org/0000-0002-5436-3961>

HAKEM KURULU

Darüüşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, çift taraflı kör hakemlik sistemi kullanmaktadır. Hakem isimleri gizli tutulmakta ve yayımlanmamaktadır.

Darüüşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yılda iki kez yayımlanan (30 Haziran-31 Aralık) hakemli bir dergidir.

Darüüşifa Journal of İslamic Medical History Research is a peer-reviewed academic journal issued twice a year (30 June - 31 December).

Darüüşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, Din, Felsefe, Tarih öncelikli olmak üzere Sosyal ve Beşerî Bilimler alanlarında yapılan akademik çalışmaları yayımlar.

Darüüşifa Journal of İslamic Medical History Research, publishes academic studies primarily in the fields of Religion, Philosophy, History and Social Sciences.

Darüüşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, yazarlardan makale değerlendirme ve yayın süreci için herhangi bir ücret talep etmemektedir.

Darüüşifa Journal of İslamic Medical History Research does not charge any article submission, processing charges, and printing charges from the authors.

Darüüşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi'nde yayınlanmak üzere gönderilen makaleler, iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik değerlendirmesine tabi tutulur.

Darüüşifa Journal of İslamic Medical History Research uses double-blind review fulfilled by at least two reviewers.

Darüüşifa Journal of İslamic Medical History Research is Open Access (CC BY NC).

Darüüşifa İslam Tıbbı Araştırmaları Dergisi'nde yayımlanan yazıların tüm içerik sorumluluğu yazarlarına aittir.

All the responsibility for the content of the papers published in Journal of Islamic Medical History Research belongs to the authors.

Dergimizim tarandığı indeks ve veri platformları şunlardır:

The index and data platforms where our journal is scanned are as follows:

1. DOAJ: Directory of Open Access Journals
2. EBSCO - Historical Abstracts
3. EBSCO - Central & Eastern European Academic Source
4. ProQuest | Ulrich's Periodicals Directory
5. ERIH PLUS
6. J-GATE
7. İdealonline
8. İSAM
9. WorldCat
10. BASE (Bielefeld Academic Search Engine)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

e-ISSN 2822-4949

Cilt: 4, Sayı: 1 (30 Haziran 2025) - Volume:4 Issue: 1 (30 June 2025)

İÇİNDEKİLER | CONTENTS

EDİTÖRDEN | FROM EDITOR

ARAŞTIRMA MAKALELERİ | RESEARCH ARTICLES

Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası 1

A Thematic Analysis of the Bayt al-Hikma Narrative: The Construction of History

Ahmet Yasin TOMAKİN

Hekim Şirvânî'nin Beslenme Kitabı Ya'kûbiyye'de Gıdaların Sınıflandırılması..... 26

The Classification of Foods in Physician Shirvani's Nutrition Book Ya'kûbiyye

Aleyna YILMAZ

İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916) 40

Some Observations on Cholera Epidemics in Izmir (1831-1916)

Erol KARCI

Investigation of Ergogenic Aid and Nutritional Supplement Consumption Patterns in Judo Athletes..... 60

Ayana RISKULBEKOVA - Bilal DEMİRHAN

KİTAP İNCELEMESİ | BOOK REVIEW

Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49) / Esra Atmaca..... 72

Black Death Epidemic and Society in the Mamluks (749/1348-49) / Esra Atmaca

Furkan KÜL

EDİTÖRDEN | FROM THE EDITOR

Değerli Araştırmacılar,

Dergimizin yedinci sayısı olan Haziran 2025 sayısını da birbirinden değerli çalışmalarla yayınlamış olmaktan dolayı büyük mutluluk duyuyoruz. Amacımız bu alanda yapılan nitelikli akademik çalışmaları, yine bu alanda nadir olan dergimizde bir araya getirmektir. Türk İslam Medeniyeti döneminde sağlık ve tıp alanına dair tüm çalışmaların bir arada bulunabileceği dergimiz, bu alanın canlandırılması ve yeni akademik çalışmalara ışık tutması açısından büyük bir boşluğu dolduracaktır.

Derginin hayata geçirilmesi ve yedinci sayısının yayınlanması süreci bizim için çok değerli. Kısa süre önce başladığımız yayına yedinci sayıyı da aynı şevkle çıkardık. Bize olan güveninizi boşa çıkarmamak için gayret sarf ettik. Gerek editoryal ekibin canla başla ve heyecanlı çalışması, gerekse yayın kurulumuzda yer alan değerli bilim insanlarının dergiye olan inancı ve destekleri, en az derginin yayınlanması kadar mutluluk verici idi. Bu vesileyle, editoryal ekibimize ve yayın kurulumdaki değerli bilim insanlarına teşekkür ediyorum.

Dergimizin kapağında yine Editör Yardımcımız ve kıymetli Müzehhibe Meliha Yekeler'in "Hicret" adlı çalışmasıyla çıkıyoruz. Bu kıymetli sanat eseri için kendisine teşekkür ediyoruz. Haziran 2025 sayısında 4 araştırma makalesi ve 1 kitap incelemesi olmak üzere 5 makale yer almaktadır. Aralık 2025 sayısında bu çalışmaların yenileriyle karşınızda olmaya hazırlanıyoruz.

Dear Researchers

We are very happy to have published the seventh issue of our journal, June 2025, with full and valuable studies. Our aim is to bring together qualified academic studies in this field in our journal, which is also rare in this field. Our journal, where all studies on health and medicine related to the period of Turkish-Islamic Civilization can be found together, will fill a big gap in terms of reviving this field and shedding light on new academic studies.

The process of bringing the journal to life and publishing the seventh issue is very valuable to us. With the same enthusiasm, we published the seventh issue of the publication that we started a short time ago. We have made every effort not to disappoint your trust in us. Both the hard work and enthusiasm of the editorial team, and the belief and support of the valuable scientists in our editorial board were at least as pleasing as the publication of the journal. I would like to take this opportunity to thank our editorial team and the valuable scientists in the editorial board.

We are on the cover of our journal with the work of our Deputy Editor and valuable Muzehheb (Illuminator) Meliha Yekeler, titled "Hicret". We thank him for this precious work of art. The June 2025 issue contains 5 articles, including 4 research articles and 1 book review. In The December 2025 issue, we are getting ready to be with you with the new ones of these works.

Assoc. Prof. Zehra GENÇEL EFE / EDITOR

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949
Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1
Haziran | June 2025

Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası
A Thematic Analysis of the Bayt al-Hikma Narrative: The Construction of History

Ahmet Yasin TOMAKİN

Amasya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları, Dr. Öğr. Üyesi
Amasya University, Faculty of Theology, Islamic History and Arts, Ph.D.
Amasya, Türkiye
a.y.tomakin@gmail.com
<https://orcid.org/0000-0002-4578-5951> | <https://ror.org/00sbox0y13>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü | Article Types: Araştırma Makalesi | Research Article

Geliş Tarihi | Received: 15 Mayıs 2025

Kabul Tarihi | Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi | Published: 30 Haziran 2025

Atıf | Cite As

Tomakin, Ahmet Yasin "Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

A Thematic Analysis of the Bayt al-Hikma Narrative: The Construction of History

Abstract: This study examines Bayt al-Hikma, one of the most frequently referenced institutions in the history of Islamic science and civilization. Commonly associated with the Abbasid era, the institution is intricately tied to the narratives surrounding the translation movement and holds a prominent position in modern academic discourse. Despite the scarcity of detailed historical sources, the persistence of elaborate and consistent portrayals of Bayt al-Hikma reveals a problematic contradiction in the historical record. While the available data remains limited, certain widely accepted narratives continue to circulate without undergoing critical scrutiny. This raises important questions about the relationship between the objective truth value of historical knowledge and its narrative construction.

This study aims to identify the dominant narrative frameworks concerning Bayt al-Hikma in contemporary Turkish academic literature and critically analyze them considering the historical and epistemological assumptions they reflect. Qualitative research methodology was adopted, and thematic analysis was employed. The sample comprised six master's theses written in Turkey between 2015 and 2024, all of which focused on Bayt al-Hikma and the translation movement.

The analysis identified three central narrative categories: "the learned actor," "institutional capacity," and "civilizational mission." These themes converge under the broader concept of historical construction, illustrating how events are reinterpreted through specific ideological and methodological perspectives. The findings suggest that researchers often portray historical reality as a coherent and objective entity, reflecting an underlying alignment with positivist paradigms. Overall, this study provides a critical reflection on the narrativization of the past, using Bayt al-Hikma as a case study to explore the possibilities and limitations of constructing comprehensive historical accounts from fragmented sources.

Keywords: Islamic History, Historiography, Translation Movement, Bayt Al-Hikma, Thematic Analysis.

Beytülhikme Anlatısı Üzerine Bir Tematik Analiz: Tarihin İnşası

Öz: Bu çalışma, İslam bilim ve medeniyet tarihi anlatılarında önemli bir yere sahip olan Beytülhikme kurumunu incelemektedir. Abbasiler Dönemi'ne ait bu kurum, çoğu zaman dönemin tercüme hareketiyle birlikte ele alınmakta ve literatürde yoğun anlatılarla temsil edilmektedir. Ancak tarihî kaynaklarda yer alan sınırlı bilgilere rağmen kurum hakkında sunulan kapsamlı ve detaylı anlatılar, ciddi bir problem alanı oluşturmaktadır. Beytülhikme'ye dair bazı anlatıların veri temeli zayıf olmasına rağmen tekrarlandığı ve kabul gördüğü gözlemlenmektedir. Bu durum, tarihî bilginin nesnel gerçeklik değeri ile anlatı düzeyindeki inşası arasındaki ilişkiyi sorgulamayı gerektirmektedir.

Bu bağlamda araştırma, modern Türkçe literatürde Beytülhikme'nin nasıl anlatıldığını ve bunların hangi tarihsel ve epistemolojik yaklaşımlarla şekillendiğini analiz etmeyi amaçlamaktadır. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş ve veriler tematik analiz yoluyla değerlendirilmiştir. Örneklem olarak, 2015–2024 yılları arasında Türkiye'de yazılmış altı yüksek lisans tezi seçilmiştir.

Analiz sonucunda üç anlatı kategorisi tespit edilmiştir: bilim-sever aktör anlatısı, kurumsal kapasite anlatısı ve medeniyet misyonu anlatısı. Bu anlatılar, tarihin inşası teması etrafında birleşmekte ve tarihî olguların belirli ideolojik ve metodolojik çerçevelerle sunulduğunu göstermektedir. Bulgular, araştırmacıların tarihsel gerçekliği nesnel bir bütünlük içinde kurma çabalarının, pozitivist tarih anlayışına yakın bir yaklaşımı benimsediğini ortaya koymaktadır. Bu çalışma, geçmişin anlatıya dönüştürülmesi süreci üzerine eleştirel bir değerlendirme sunmakta; çokça incelenmiş tarihsel bir kurumu merkeze alarak, parçalı kaynaklardan kapsamlı tarih anlatıları inşa etmenin imkânını ve barındırdığı riskleri tartışmaya açmaktadır.

Anahtar Kelimeler: İslam Tarihi, Tarih Yazımı, Tercüme Hareketi, Beytülhikme, Tematik Analiz.

Giriş

İslam bilim tarihi dendiğinde akla ilk gelen kurumlardan biri -belki de ilki- Abbasiler Dönemi'nin Beytülhikme'sidir. İslam tarihi, İslam medeniyeti tarihi, bilim tarihi, Abbasiler tarihi ya da halifeler üzerine yapılan dönemsel çalışmalarda Beytülhikme kurumuyla karşılaşmak mümkündür ve en olağan konulardan biri olarak karşımıza çıkar. 19. yüzyılın sonlarından beri araştırmalara konu olan Beytülhikme, son elli yıl içinde Türkçe literatürde de oldukça popüler bir konu haline gelmiş durumdadır. Bununla doğru orantılı şekilde, kurum üzerine yapılan her yeni araştırmayla ulaşılan bulgu ve yorumların daha da derinleştiği görülür. Konuyla ilgili doğrudan yazılmış çok sayıda kitap, tez, makale ve bildiri yayınlanmıştır. Bununla birlikte yayınlar incelendiğinde Beytülhikme hakkındaki anlatımların çeşitliliği, yine araştırmacıların sahip oldukları farklı görüş ve yaklaşımlar hemen dikkat çeker. Bu noktada tarih yazımı alışkanlıkları ya da gelenekleri sorgulanması gereken bir konu olarak karşımıza çıkar.

Günümüz tarih araştırmacılarının farkında olarak ya da olmayarak çeşitli tarihsel eğilimlerin etkisi altında araştırmalarını sürdürmesi kaçınılmazdır. Bununla birlikte tarihsel bilgiye yaklaşım ve metinlere dönük sorgulamaların tarihçileri giderek postmodern bir tutuma doğru sürüklediği ifade edilebilir. Bu doğrultuda tarihin epistemolojik imkânı da dahil pek çok konu tartışmalı ve belirsiz hale gelir. Tarihsel kaynak ve metinlerden elde edilen veriler, aslında olan gerçekliği bize sunma konusunda ne ölçüde güvenilirdir? Verilerin güvenilirliğinin sağlanamadığı ya da bundan emin olunamadığı durumda, veriden hareketle modern araştırmacının ulaşacağı genelleme ve anlatımların geçerliği nedir? Verinin doğasıyla ilgili problemler bir tarafa; araştırmacının değerlendirmelerinin taşıyacağı öznelliğin sınırlarını tespit etmek, anlatı içinde nesnel gerçekliğe ulaşmak ne kadar mümkün olabilir? Bu noktada güncel tarih araştırmalarının yaklaşımları genel iki kategoride toplanabilir. Bunlardan birincisi; tarihe, şahıs ve olay merkezli bir okuma ve nesnel gerçekliğe ulaşma motivasyonu ile bakarken ikincisi; toplumsal süreci öne çıkarır, tarihsel bilginin öznellik ve anlatı yönünü vurgular. Klasik tarih yaklaşımı olarak tanımlanabilecek birinci yaklaşım 20. yüzyılın başlarında ortaya çıkan Annales Okulu'ndan itibaren eleştirilen bir tarih anlayışı olmuştur. Bu noktada hem geçmişteki hem de günümüzdeki tarih yazımı bir problematik olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok fazla üzerinde durulmamakla birlikte İslam tarihi alanının da aynı problemlerle yüz yüze olduğunu ifade etmek gerekir. Alanla ilgili güncel literatüre bakıldığında İslam tarihi klasik kaynaklarının, tarih yazımı ya da tarih yazıcılığı açısından sıklıkla inceleme konusu yapıldığı görülür. Diğer yandan artık niceliksel olarak oldukça büyük bir hacme ulaşmış olan modern İslam tarihi araştırmalarının tarih yazıcılığı açısından taşıdıkları eğilimler pek de tartışılmamıştır. Bu çalışma, İslam medeniyetinin göz alıcı bir kurumu olarak *Beytülhikme* üzerine çağdaş araştırmalarda hâkim olan

anlatıları konu edinirken araştırmacıların ilgili konu çerçevesindeki tarih yazımı eğilimlerini de irdeleyecektir.

1. Problem Durumu

20. yüzyılın başlarından itibaren köklü eleştirilere maruz kalmasına rağmen tarih yazımında klasik yaklaşım günümüz araştırmalarının genel eğilimi gibi durmaktadır. 19. yüzyıl pozitivizminin etkisi altındaki yaklaşım geçmişi “olduğu gibi” anlatma iddiasını taşır. Tarihsel verinin nesnel, durağan ve doğrudan temsil edilebilir olduğunu varsayar. Buna karşılık yapılandırmacı, yorumlayıcı, sosyal inşacı gibi epistemolojik bakış açılarından beslenen postmodern tarih yaklaşımlarıysa tarihsel verinin mutlak surette belli bakış açıları ve anlatılar içinde şekillendiğini savunur. Böylece tarihsel veri gerçekliğin nesnel bir anlatımı olmaktan çıkar; bir inşa, yorum veya bakış açısı haline gelir. İslam tarihi ve medeniyeti üzerine yapılan ve artık günümüzde sayısı oldukça fazlalaşan araştırmalar için de aynı tartışmalar geçerlidir. Özellikle kaynaklarda çok sınırlı bilgi bulunmasına rağmen hakkında geniş bir literatür oluşmuş bulunan Beytülhikme etrafında oluşan anlatılar, verinin nesnelliği ile anlatının kurgusalılığı arasındaki gerilimi belirgin olarak hissettirmektedir. Bu bağlamda makale, tarihin nesnel biçimde sunulmasına ve sunumların ardındaki anlatılara eleştirel bir perspektifle yaklaşır.

2. Literatür Değerlendirmesi

Türkiye ve dünyada Beytülhikme üzerine geniş bir literatür bulunmaktadır. Kurum çoğunlukla Abbasiler Dönemi tercüme hareketiyle iç içe düşünülür. Dolayısıyla tercüme hareketi yazınında bu kurumla karşılaşmak oldukça olağan bir durumdur. Modern çalışmalar konuya temelde iki farklı açıdan yaklaşır. Daha yaygın olan birinci bakış açısında, Beytülhikme’yle ilgili tarihsel gerçekliğin nesnel biçimde ortaya çıkarılması hedeflenmiştir. Kurumun varlığı ve İslam medeniyetine katkısı verili olarak kabul edilir, sorgulamaya pek ihtiyaç duyulmaz. Yukarıda bahsedilen klasik yaklaşım çerçevesinde, verilerin tarihsel gerçekliği ortaya koyma kabiliyetine sahip olduğu varsayılır. Bu doğrultuda çoğunlukla Beytülhikme tercüme hareketinin merkezi ve kaynağı kabul edilir. Abbasi altın çağına rengini veren bilimsel gelişimin de sembolü olarak görülür. Hakkında yapılan detaylı ve özgüvenli anlatımlarsa bu tabloyu tamamlar niteliktedir. Demirci, Abdulhalimov ve Kanar’ın eserleri Türkçe literatürde, doğrudan Beytülhikme üzerine yazılmış, klasik yaklaşımı temsil eden çalışmalar olarak gösterilebilir.¹ Son yıllarda yine doğrudan Beytülhikme’yle ilişkili ya da tercüme hareketi bağlamında kurumdan detaylı bahseden tezlerin ve makalelerin genel yaklaşımının da çok farklı olmadığı söylenebilir. Kaynakların sunduğu verinin sınırlılığı hemen her araştırmada dile getirilmesine karşın, bu sınırlılığın anlatım biçimlerini pek etkilemediği ve Beytülhikme’nin neredeyse modern bir kurumsallık içinde ele alındığı görülür. Buradan hareketle son otuz-kırk yıl içinde Türkçe literatürde öne çıkan temel birkaç kitabın modern araştırmalara yön verdiği izlenimi doğmaktadır. Ancak bu ilişkinin net olarak ortaya konabilmesi için farklı çalışma ve analizlerin yapılması gerekir. Pozitivist bakışla dirsek temasını sürdüren, bununla birlikte post-pozitivist eğilimler de taşıyan ikinci yaklaşımsa kurum hakkındaki bilgilerin tekrar tekrar işlenmesi sonucunda artık neredeyse genel geçer kabul edilen kurguların oluştuğunu savunur. Bu

¹ Bk. Mustafa Demirci, *Beytül-Hikme* (İstanbul: İnsan Yayınları, 2016); Yüksel Kanar, *Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytül-Hikme* (İstanbul: Mahya Yayınları, 2017); Bahrom Abdulhalimov, *Beytül-Hikme ve Orta Asya’lı Alimlerin Bağdat’taki İlmi Faaliyetleri (IX.-XI. yy)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021).

kurgusallığa eleştiri yöneltten araştırmacıların başında Gutas gibi isimler gelir.² İkinci yaklaşımın Türkiye'deki literatürde daha azınlıkta kaldığı söylenebilir. Bununla birlikte Menek ve Şenel, tercüme faaliyetleri üzerine yapmış oldukları doktora çalışmalarında Beytülhikme'yle ilgili genel kabullere eleştirel yaklaşmışlardır.³ Diğer yandan postmodern yaklaşım çerçevesinde, kaynaklardaki Beytülhikme'yle ilgili verinin bağlamı, doğası ve bu veri üzerine inşa edilen anlatının imkânı üzerine pek düşünülmediği tespiti yapılabilir. Literatürdeki bilgi çeşitliliği ve pek çok durumdaki tutarsızlıklar göz önüne alındığında, Beytülhikme'yle ilgili tarihsel bilginin üretimi ve arka planda yer alan anlatılara dair eleştirel bir okuma ihtiyacı ortaya çıkmaktadır.

3. Araştırmacının Amacı, Sorusu ve Önemi

Bu çalışmanın temel amacı, seçilen örnek metinler üzerinden yapılacak analizle, modern Türkçe literatürdeki Beytülhikme anlatılarını ortaya çıkarmak ve bu anlatıların inşa biçimlerini eleştirel bir bakışla değerlendirmektir. Araştırma tarihsel gerçekliğin nesnel sunumunu eleştirirken tarih yazımının aynı zamanda bir inşa süreci olduğunu savunur. Bu bakımdan araştırmacının amacı, farklı görüşler arasındaki en doğruyu seçerek ya da yanlış bilgileri eleyerek Beytülhikme'nin aslında ne olduğunu ortaya koymak değildir. Bunun yerine, tarihsel bir kurum olarak Beytülhikme *örnek olay* şeklinde ele alınır. Bu bağlamda seçilen metinlerin tematik olarak çözümlenmesi suretiyle tekrar eden anlatıların, söylemlerin ve varsayımların keşfedilmesi hedeflenmiştir. Buradaki amaç, nesnel kabul edilen veriden hareketle yapılan tarih inşasına dikkat çekmek ve tarihsel verinin doğasından kaynaklanan riski görünür kılmaktır. Araştırma sorusu bu doğrultuda şekillendirilmiştir: "Modern Türkçe literatürde Beytülhikme nasıl anlatılmaktadır ve yapılan anlatılar hangi tarih yaklaşımlarını yansıtır?"

Tarih yazıcılığı, güncel İslam tarihi literatürünün popüler konularındandır. Bununla birlikte genelde geçmiş dönemde yaşamış tarihçilerin eserleri üzerinde gelişme göstermiştir. Bu çalışma Beytülhikme kurumu özelinde modern tarih yazımını konu edinmesiyle alana katkı yapmaktadır. Tarihsel bilginin güncel çalışmalardaki üretim biçimlerine eleştirel yaklaşması, bilim tarihi anlatımlarındaki baskın yaklaşımları sorgulaması, tarih yazımı eğilimlerine ve epistemolojik bakış açılarına dikkat çekmesi bakımlarından önem taşır. Böylece tarih yazımında bilimsel farkındalığı artırır. Araştırma nitel yöntem ve nitel yöntem içinde yaygınlıkla kullanılan tematik analiz tekniğini kullanması açısından, yöntemsel bir tarih araştırması örneği sunarak literatüre katkı yapar. Ayrıca yöntem konusunu başlığa taşıyarak tarih alanında yöntemsel çalışmayı vurgulamış olur. Kuramsal ve yöntemsel bakış açısıyla araştırma, sadece Beytülhikme konusuna değil, bilim tarihi ve İslam tarihi dahil genel olarak tarih araştırma alanına katkı sunar.

4. Kuramsal Çerçeve

Daha çok klasik tarih anlayışı doğrultusunda üretilmiş modern akademik araştırmalara eleştirel yaklaşan bu çalışma, kuramsal olarak postmodern tarih anlayışı doğrultusunda şekillenmiştir. Klasik yaklaşımda gözlemci konumunda bulunan tarihçi, elindeki veriden hareketle geçmiş "olduğu gibi" açıklama iddiasındayken postmodern tarih kuramlarında tarihin anlatıya dayanan doğasına dikkat çekilir. Bu yaklaşımda tarihsel bilgi geçmişteki gerçekliğin

² Bk. Dimitri Gutas, *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumu*, çev. Lütfü Şimşek (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015).

³ Bk. İbrahim Halil Menek, *Tarihsel Bir Çokkültürlülük Örneği: Bilimsel-Çeviri Faaliyetleri Çerçevesinde Erken Abbasi Dönemi Çokkültürlülüğü* (Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020); Samet Şenel, *Halife Me'mun'a Kadar İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri* (Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022).

kendisi olarak kabul edilmez. Her bilgi bir seçme, ilişkilendirme ve yorumlamanın ürünüdür. Doğal olarak bu ürünler tarihçinin bakış açısı ve dönemin söylem biçimleriyle şekillenmiştir; tarihsel anlatım da -doğası gereği- nesnel temsiliyetlerden çok belli çerçevelerde şekillenen anlatılardır. Bu nedenle çalışmada *anlatı* kavramına merkezî bir önem verilmiştir. Böylece sadece ne söylendiği değil hangi biçimde söylendiği ve ne söylenmek istendiği, araştırmanın ilgi alanına girmektedir. Buradan hareketle denebilir ki Beytülhikme hakkında bilgi veren metinler sadece bir kurumun tarihini aktaran yazılar olarak ele alınmamış; bir tarihsel bakışı, medeniyet yaklaşımını ve ilerleme düşüncesini yansıtan veri kaynağı olarak düşünülmüştür.

5. Yöntem

Araştırma, daha önce ifade edildiği üzere nesnel tarihsel gerçekliği keşfetmek amacıyla konuya yaklaşmaz. Bunun yerine -kuramsal çerçeveye uyumlu olarak- tarihin nasıl anlatıldığını çözümlemeye çalışır. Metinleri derinlemesine inceleme ve arka plana dair anlatıları ortaya çıkarma çabası yapılandırmacı ve yorumlayıcı paradigmalara bakış açısını yansıtmaktadır. Nitel araştırma yöntemi bu epistemolojik paradigmalara doğal bir yakınlık içindedir. Bu nedenle araştırma temel nitel araştırma desenine göre kurgulanmıştır. Çalışma, araştırmacıların anlatılarını tarihsel bilgiyle ilişkilendirme biçimlerine eleştirel yaklaşır. Buna uygun olarak tekrarlayan örüntüleri keşfetmek amacıyla tematik analiz tekniği uygulanmıştır. Araştırmanın evrenini modern dönemde Türkiye'deki akademik çevrelerde gelişen Beytülhikme literatürü oluşturur. Konuyla ilgili yüksek lisans tezlerinin literatürde yaygın olan eğilim ve görüşleri geniş ölçüde yansıtacağı varsayılarak amaçlı örnekleme tercih edilmiş, 2015-2024 yılları arasında Beytülhikme ve tercüme faaliyetleri konusunda yapılmış yüksek lisans tezleri seçilmiştir. Nitel araştırmalarda derinlemesine analiz hedeflendiğinden örneklemin sınırlı tutulması genel bir prensip olarak ifade edilebilir. Son on yıla ait yüksek lisans tezlerinin yürütülmesi planlanan analiz için uygun bir set oluşturduğu kanaati hasıl olmuştur. Aynı zamanda analizin en güncel ve birbirine yakın zaman aralığına ait bir örneklem üzerinde yürütülmesinin araştırmanın güvenilirliğini artıracakı düşünülmüştür. İlgili yıllar arasında amaçlanan konuyla ilgili yapılmış toplamda altı adet tez belirlenmiştir. Tezler, Yükseköğretim Kurul Başkanlığı Ulusal Tez Merkezi'nden erişilebilir durumdadır ve Tablo 1'de kronolojik bir sırayla gösterilmiştir.

Tablo 1: Analizde Kullanılan Yüksek Lisans Tezleri

Yıl	İsim	Tez Başlığı	Tür	Üniversite	Anabilim Dalı
2015	Yusuf Polat	Yusuf Polat, Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytül-Hikme	Yüksek Lisans	Ondokuz Mayıs Üni.	Tarih Eğitimi Anabilim Dalı
2016	Ayşe Alan	İbnu'n-Nedîm'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri Ve Mütercimler	Yüksek Lisans	Atatürk Üni.	Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı
2017	Abdullah Burgu	Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri	Yüksek Lisans	Selçuk Üni.	Tarih Anabilim Dalı

2019	Eylem Aslan	Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme ve Felsefe Çalışmaları	Yüksek Lisans	Akdeniz Üni.	Felsefe Anabilim Dalı
2020	Şükran Erden Biçer	Beytül'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi	Yüksek Lisans	Bursa Uludağ Üni.	Felsefe ve Din Bilimleri Ana Bilim Dalı
2023	Yusuf Alparslan Avcı	Beytül'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi	Yüksek Lisans	Akdeniz Üni.	Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Analize konu olan tezlerin içerik ve yaklaşımları hakkında kısa bir betimleme yapmak, örneklem seçilen metinlerin bağlamını anlamak açısından önem arz edecektir. Beytülhikme'yi "bir eğitim ve tercüme kurumu" olarak ele alan Polat, bu yaklaşımı tezinin başlığına taşımıştır. Çalışmasında halifeler tarafından kurulan, önemsenen ve yakından takip edilen kurumun yapısını ön plana çıkarır. Gelişim evreleri, çalışanları, bölümleri ve sürdürülen akademik çalışmalar hakkında detaylı bilgiler sunar. Polat'ın yaklaşımına göre Beytülhikme, tam anlamıyla kurumsal bir üniversite niteliğini taşır.⁴ İbnü'n-Nedim'in *el-Fihrist* adlı eserinde geçen bilgilere dayanarak tercüme faaliyetleri ve mütercimleri araştıran Alan, çeşitli yerlerde Beytülhikme'ye dair düşünce ve tespitlerini paylaşır. Genel yaklaşım itibarıyla Beytülhikme'yi büyük bir kütüphane ve çeviri kurumu olarak değerlendirir.⁵ Burgu, Abbasiler Dönemi tercüme faaliyetlerini konu edindiği çalışmasında Beytülhikme'yi merkezi bir konuma yerleştirir. Kurumun ortaya çıkışında belli şahıslardan çok, süreci öne çıkarır. Bununla birlikte döneme ait tercüme etkinliklerinin ve bilimsel çalışmaların çoğunlukla Beytülhikme bağlamında ele alınması dikkat çekicidir. Beytülhikme bir kütüphane, çeviri kurumu ve akademi olarak sunulur.⁶ Aslan, Türk-İslam felsefesinde Beytülhikme'nin yeri ve önemine dair yapmış olduğu çalışmasında kurumun çok fonksiyonlu yapısına vurgu yapar. Genel olarak oryantalistler tarafından öne sürüldüğünü ifade ederek kütüphaneye indirgeyici anlatıya karşı çıkar. Kütüphanenin, bu kapsamlı bilim merkezinin sadece bir bölümünü oluşturduğu kanaatini taşır. Burgu'da olduğu gibi dönemin ilmi gelişmelerini ve şahıslarını Beytülhikme bağlamında ele alır.⁷ Biçer, İslam dünyasını dönüştüren tercüme hareketinin kurumsal yanı olarak değerlendirdiği Beytülhikme'yi ele aldığı çalışmasında, kurumun çok fonksiyonlu yapısına vurgu yapar. Beyülhikme'nin sadece kütüphaneden ibaret olduğu şeklindeki yaklaşımları o da eleştirir. Çevirinin sürekliliği içinde Beytülhikme'nin İslam düşüncesine katkısını açıklamayı hedefler.⁸ Son olarak Avcı, Beytülhikme'nin kelam ilminin gelişimine katkısını incelediği çalışmasında bu kurumun ortaya

⁴ Yusuf Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytül'l-Hikme* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015).

⁵ Ayşe Alan, *İbnu'n-Nedim'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016).

⁶ Abdullah Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017).

⁷ Eylem Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül'l Hikme ve Felsefe Çalışmaları* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

⁸ Şükran Erden Biçer, *Beytül'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi* (Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020).

çıkışı, gelişimi, işleyişi ve etkileri hakkında detaylı anlatımlar yapar. Çalışmanın asıl odak noktasını ise Beytülhikme’de yapılan çevirilerin ve yürütülen ilmi toplantıların kelam ilminin gelişimine etkisi oluşturur. Avcı’nın araştırması genel anlamda Beytülhikme’yi; bilimin ve düşüncenin aktarıldığı, üretildiği ve yayıldığı merkezi bir kurum, bir akademi olarak sunar.⁹

Veri toplama sürecinde, belirlenen yüksek lisans tezleri içerik incelemesine tabi tutulmuş; Beytülhikme’yle ilgili ifade, cümle ve bağlamlar seçilerek ayrı bir microsoft word dosyasında veri seti oluşturulmuştur. Süreç sonunda elde edilen yaklaşık üç yüz adet analiz birimi, analiz yapılmak üzere microsoft excel programına aktarılmıştır. Tematik analiz sürecinde öncelikle verilerin bağlamları üzerinde durulmuş ve her bir verinin bağlamı excelde yeni bir sütuna özet halinde yazılmıştır. Bir yan sütun kullanılarak -tematik analizdeki açık kodlama usulüyle- veri baştan sona kodlanmıştır. Kodlamada sadece içerikte geçen örüntülerin tespitiyle sınırlı kalınmamış, anlatı ve söyleme duyarlı bir tematik analiz yürütülmüştür. Kodlar üzerinden *bilim-sever aktör anlatısı*, *kurum kabiliyeti anlatısı* ve *medeniyet misyonu anlatısı* şeklinde üç kategoriye ulaşılmış, tündengelim bakış açısıyla kodlar yeniden değerlendirilerek son şeklini almıştır. Tablo 2, kodların kategoriler altındaki dağılımını gösterir. Analiz sonucunda ulaşılan üç kategorinin, *tarihin inşası* temasında birleştiği görülmüştür. Elde edilen kategoriler ve ulaşılan tema - Beytülhikme örneğinde- tarihsel verinin, bağlamının dışına çıkarılarak nasıl yeni bir anlatı inşa edilebildiğini göstermektedir.

Tablo 2: Tarihin İnşası Temasını Oluşturan Kod ve Kategoriler

Kategoriler	Kodlar
Bilim-sever Aktör Anlatısı	bilim farkındalığı, kitaba değer
Kurum Kabiliyeti Anlatısı	adaptasyon, bilim insanı çıkarma, bilim üretme, bilimi Arapçaya aktarma, bilimi test etme, çokkültürlülük, nitelikli personel, kolektif iş ve ürün, organizasyon, örneklik
Medeniyet Misyonu Anlatısı	bilgi yayma, bilim mirasını koruma, çeviriyi odaklama, hakikat arayışı, öncü bilim merkezi

6. Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirlik, yorumların tutarlılığı ve veriye dayalı açıklamaların derinliğiyle sağlanır. Araştırmada bu ilkeleri sağlamaya yönelik olarak çeşitli stratejiler benimsenmiş ve uygulanmıştır. İlk olarak örneklem seçiminde analizin üzerine inşa edildiği veri kaynağının konuyla örtüşmesini güvence altına almak için *amaçlı örnekleme* metodu tercih edilmiştir. Böylece literatürde rastgele kaynaklardan değil doğrudan Beytülhikme’yi konu alan ya da anlatısının merkezine Beytülhikme’yi yerleştiren tezler seçilmiştir. İkinci olarak açık, sistematik ve yinelenebilir bir analiz prosedürü takip edilmiştir. Şekil 1’deki ekran görüntüsü excel programında sürdürülen analizin basamaklarını gösterir. Yorumların geçerliğini artırmak amacıyla bağlama duyarlı bir açık kodlama yapılmıştır. Betimsel analizlerde sıklıkla alıntılar yapılarak yorumların özneliliği sınırlandırılmaya çalışılmıştır. Ayrıca tarih yazım yaklaşımlarına

⁹ Yusuf Alparslan Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023).

ve yer yer epistemolojik bilgi kuramlarına dayalı yapılan yorum ve değerlendirmelerle analiz, öznel ve bireysel çıkarımların ötesine taşınarak temellendirilmeye çalışılmıştır. Böylece araştırmacı; kendi tarihsel, akademik ve kültürel bağlamının analiz sürecine etkisini göz önünde bulundurmuş, tekil bakış açılarından kaynaklanabilecek okumaları kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Şekil 1: Microsoft Excel'de Yapılan Tematik Analizden Bir Ekran Görüntüsü

Tema	Kategori	Kod	Bağlam	Analiz Birimi
220 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	Memun'un istihdam şeması: başkan, müstensih, katip, mütercim, hizmetli	Memun – Sistimli bir çeviri kurumu olarak düzenleme yapılması – vakıf, B'i
221 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'de hizmet kadrosu	"Beytül-Hikme'deki görevliler iki kısma ayrılır: İlmî/akademik personel: Sâ
222 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	farklı din ve milletlerden görevliler	B'nin İskenderiye'den sonra ikinci büyük kütüphane olması – yüz binleri ge
223 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	hazin, yardımcı kadro	Hazin – ilmi ve idari sorumlu – kitap kabul, kataloglama, rafa dizme, tamir e
224 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'nin kadrolu personele sahip olması	"Emeviler zamanında şahsi teşebbüslerle meydana gelen tercüme faaliyet
225 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'nin yönetici, bilgin ve hizmet sınıfından personele sahip olması	Kurumsal yapı – Sahibu B – ilmi ve hizmet personeli – hizmet: mücellid, mû
226 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	Tercümanların B personelinin çoğunu oluşturmaları	"Tercümanlar, sayı itibarıyla Beytül-Hikme personelinin çoğunluğunu oluşt
227 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	B'de birçok mütercimin çalışması	"Tercüme faaliyetlerinin faal olarak yürütüldüğü Beytül-Hikme'de birçok
228 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	organizasyon	çok sayıda görevli	B'nin İskenderiye'den sonra ikinci büyük kütüphane olması – yüz binleri ge
229 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	örneklik	Feth b. Hakan'ın B'ye benzer bir kütüphane kurma isteği	Feth b. Hakan'ın B modelinde bir kütüphane kurmak istemesi – Ali b. Yahyâ
230 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	örneklik	zengin ve ilim meraklılarının B benzeri özel kütüphaneler kurması	Zengin ve ilim meraklılarının B benzeri özel kütüphaneler kurması – Şakiroj
231 Tarih'in İnşası	Kurum Kabiliyeti	örneklik	B'nin sonraki kütüphane ve medreselerin oluşumuna öncülük etmesi	"Beytül-Hikme, kütüphane ve medreselerin oluşumuna da öncülük etmiş
232 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	Me'mun'un halka açık kütüphanesi kurması	Memun – halka açık geniş bir kütüphane kurması (biçer, 27)
233 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	Me'mun tarafından geniş okuma salonuyla kütüphanenin halka açılması	Memun döneminde yapılan yeni düzenlemeyle geniş bir okuma salonu ya
234 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	kütüphanenin Me'mun döneminde halkın kullanımına açılması	"Me'mun çeşitli şehirlere yaptığı fetihler esnasında oradaki eserleri Bağda
235 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	özelden genele kütüphanenin gelişimi, günümüz kütüphanelerine benzerliği	Abbasi döneminin (750-1257) kuruluş yıllarında halife ve yönetim kadrosur
236 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	B'de üretilen eserlerin başka kütüphanelere gönderilmesi	"Kitapların muhafaza edildiği bir kütüphane, tercüme ve teliflerin yapıldığı
237 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilgiyi yayma	tercüme eserlerin çoğaltılması ve çeşitli bölge kütüphanelerine gönderimi	"Müstensihler, kitapların çoğaltılması, tercüme edilen eserlerin birkaç nüsh
238 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	Mansur'un tozlu raflarda kaybolmaya yüz tutmuş kitapları toplatması	"Abbasi halifesi Mansur (754-775) da kendi sınırları içerisinde bulunan tozlu
239 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	toplanan kitaplarla insanlığın mirasını koruması ve aktarılması	B'nin toplanan kitaplar sayesinde insanlığın mirasını koruması ve aktarması
240 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	zengin bilim mirasına sahip bölgenin merkezinde kütüphanenin gerekliliği	"Diğer yandan hem halifelerin hem de yönetimdeki ilim hâmlerinin ortay
241 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	B'nin eski ve yeni kitapların toplandığı bir kütüphane olması	"Bu kurumun beş önemli fonksiyonu vardır. Birincisi, Beytül-Hikme, o dön
242 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	farklı medeniyetlerin birimikinin B'de Arapçaya aktarılması	"Mütercimler farklı medeniyetlerin bilimsel ve felsefî birikimlerini Beytül
243 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	çevirinin B'nin merkezi haline gelmesi	"İlk nüvelerinin atıldığı günden kurulduğu zamana kadar maddi anlamda kü
244 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	tercümenin B'nin en önemli fonksiyonu olması	"Beytül-Hikme'nin en önemli fonksiyonu, daha önceki dönemlerde çeşit
245 Tarih'in İnşası	Medeniyet Misyonu	bilim mirasını koruma	çeviri faaliyetinin B'nin en önemli fonksiyonu olması	"Beytül-Hikme'nin en önemli fonksiyonu, söz konusu çeviri faaliyetleridir

7. Araştırmacının Sınırlılıkları

Araştırma, benimsediği yöntemsel yaklaşımların ve dayandığı kuramsal temellerin beraberinde getirdiği bazı sınırlılıklar barındırır: 1. Çalışma Türkiye'de 2015-2024 yılları arasında, belirlenen çerçevede yapılmış yüksek lisans tezleriyle sınırlandırılmıştır. En güncel literatürün incelenmesini sağlamakla birlikte bu sınırlandırma; doğrudan konuyla ilgili kitapları, doktora tezlerini, makaleleri ve bildirileri dışarıda bırakmaktadır. Ayrıca tematik olarak Beytülhikme ya da tercüme hareketlerini ele almamakla birlikte konudan bahseden geniş literatür de kapsamın dışında kalmaktadır. 2. Araştırma bir kurum olarak Beytülhikme'nin kendi tarihsel gerçekliğine değil kurumla ilgili modern literatürde yaygınlık kazanan anlam ve anlatılara odaklanır. Dolayısıyla kurumun gerçekte ne olduğu, kim tarafından kurulduğu, kronolojik olarak nasıl bir seyir takip ettiği gibi konularda en doğru görüşü belirleme veya yanlış görüşleri eleme gibi bir tutum benimsenmemiştir. Aksine araştırma, bu tutuma yönelik bir eleştiri barındırır. 3. Araştırmada uygulanan tematik analiz tekniği metinlerin içeriğine dair derinlemesine bir bakış imkânı sunmakla birlikte söylem analizi, içerik analizi ve karşılaştırma gibi farklı yöntemlerin sağlayacağı bakış açılarını dışarıda bırakmaktadır. Bu yönüyle metinlerde öne çıkan anlatıların ideolojik arka planı, söz konusu tarih yazımı alışkanlığındaki politik etkiler, anlatıların modern toplumdaki karşılığı gibi konular araştırmanın kapsamında yer almaz. 4. Araştırmada, belirlenmiş olan kuramsal çerçeveden kaynaklı sınırlılıklar da vardır. Araştırmanın genel olarak klasik tarih yazımına yönelik bir eleştiri içermesi ve postmodern tarih yazımının yaklaşımları doğrultusunda ilerlemesi, tarihsel anlatının inşasına odaklanmasına imkân verir. Buna karşılık alternatif tarih yazım yaklaşımlarının Beytülhikme kapsamında değerlendirilmesi analiz ve yorum kapsamının dışında bırakılmıştır. İfade edilen sınırlılıklar doğrultusunda araştırma, belli bir odakla konunun derinlemesine ele alınmasını sağlarken tarih yazımı konusunda farklı

kuramsal çerçeve ve metodolojik yaklaşımlarla farklı kapsamlarda yeni araştırmaların yapılmasının gerekliliğini de ortaya koymaktadır.

8. Bulgular ve Tartışma

Analiz sonucunda elde edilen bulgular, alıntılar içeren betimsel analizle desteklenerek açıklanmıştır. Makale formatındaki sınırlılık dikkate alınarak yorum ve tartışma ayrı bir başlık altında değil ilgili betimsel analizin devamında yapılmıştır. Alt başlıklar analizde ulaşılan kategorilere göre şekillenmiştir. Buna göre “Bilim-sever Aktör Anlatısı”, “Kurum Kabiliyeti Anlatısı” ve “Medeniyet Misyonu Anlatısı” şeklindeki üç başlık altında bulgular açıklanmış ve tartışma yürütülmüştür.

8.1. Bilim-sever Aktör Anlatısı

Bir kütüphane, çeviri merkezi ya da akademi olarak nasıl ele alınırsa alınsın Beytülhikme’nin ortaya çıkışı ve gelişimine yönelik anlatımlarda belli şahıs ve isimlerin öne çıkarıldığı görülebilmektedir. Bu doğrultuda kurum, çoğu durumda Abbasi halifeleri Mansur, Harunürreşid ve Me’mun ile devlet adamı olarak Bermekiler etrafındaki anlatımlar çerçevesinde açıklanmaya çalışılır. Açıklamalarda söz konusu isimlerin bilime ve kitaba değer vermeleri özellikle öne çıkan bir durumdur. İlgili verilerin bağlamları üzerinden yapılan kodlamada *bilim farkındalığı* ve *kitaba değer* şeklinde iki kod belirmiştir. Bu kodları alt anlatı şeklinde düşünmek de mümkündür. Bilim farkındalığı anlatısında dönemin öne çıkan halife ve devlet adamlarının önceki bilim geleneği konusunda sahip oldukları bilinç ve bilime verdikleri önem dikkat çeker. Bilime verilen değerle sarayda farklı halifelerin katkısıyla şekillenecek Beytülhikme kurumunun oluşumu arasında organik bir bağ kurulur. Tercümelerin başlaması kurumun gelişimi için hayati bir rol oynar. Halifelerin sunmuş ya da sunmamış oldukları destekler doğrultusunda yapılan dönemlendirmeler dikkat çeker. Kitaba değer anlatısı da yine önemli tarihi aktörleri ön plana çıkarmaktadır. Sarayda biriken kitapların saklanması ve korunması amacıyla oluşturulan mekânlar, doğrudan belli isimlerle birlikte ele alınır ve onların kitaba verdikleri önemin bir sonucu olarak belirir. Genellikle anlatımların merkezinde yer alan isimler olarak Mansur, Harunürreşid ve Me’mun’un kitap temin etme duyarlılığı ve bunun için ortaya koydukları çaba dikkat çeker. Genel birkaç noktada özetlemeye çalıştığımız bu tür anlatımların, Beytülhikme’nin oluşum ve şekillenmesinde hayati bir role sahip görüldüğü tespiti yapılabilir. Burada kurumun varlığı ve devamlılığı -toplumsal ve kültürel etkileşimlerden çok- büyük ölçüde belli şahısların inisiyatifine, daha açık ifade etmek gerekirse kitap ve bilime gösterdikleri olağanüstü ilgiye bağlanmış gibidir. Buna dayalı olarak kodların altında birleştiği kategori *bilim-sever aktör anlatısı* adını almıştır.

Bilim-sever aktör anlatısında yer alan merkezi bir konu olarak saray kütüphanesi, devlet ileri gelenlerinde görülen *kitaba değer*in en somut göstergesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Halife Mansur’dan itibaren biriken kitapların muhafazası ve düzeni için tahsis edilen oda veya mekânlardan bahsedilmektedir.¹⁰ Harunürreşid ve Me’mun dönemlerinde yapılan ekleme ya da düzenlemeler de anlatımlarda sıklıkla yer bulur.¹¹ Yine bu saray kütüphanesinin tercüme

¹⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 20; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 44-45, 100; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 15; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 25; Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 15.

¹¹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21-22; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 118; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 19-20; Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 21.

etkinliğinin azalmasından sonra varlığını sürdürdüğü¹² hatta Abbasiler'e son veren Moğollar tarafından ortadan kaldırıldığı şeklindeki anlatımlarla karşılaşmak mümkündür.¹³ Diğer yandan araştırmacıların saray kütüphanesiyle Beytülhikme'nin aynılığı konusunda bir şüphe taşımadıkları söylenebilir. Çeviri hareketinin merkezi olarak görülen Beytülhikme'nin, hareketin sona ermesinin ardından, başta olduğu gibi kütüphane şeklinde varlığını sürdürdüğünü dile getirdikten sonra Aslan, "Bu durum [...] Beytül Hikme'nin sadece kütüphane olduğu yanılışına pek çok kişiyi düşürmüştür."¹⁴ der. Ancak kütüphanenin ne zamandan itibaren "Beytülhikme" olarak isimlendirildiği konusundaki anlatımlarda belirsizlikler kendini göstermektedir. Avcı'nın "Beytül-Hikme, o dönemde yazılmış olan eserlerle birlikte kadim kültürlerle ait eserlerin toplandığı bir kütüphaneydi."¹⁵ şeklindeki ifadesi, ilk kuruluşundan itibaren kullanımın varlığını ima eder. Aslan'ın "Beytül-Hikme'nin Sasani dilindeki ismi kütüphane anlamına geliyordu."¹⁶ ifadesi de bu yaklaşımı destekler niteliktedir. Böyle bir açıklama Mansur'un, Sasani sarayındaki kütüphane kurumunun bir benzerini kendi sarayında kurarken ismini de doğrudan aktarımla benimsemiş olduğunu düşündürür ve bu anlatım, ismin en başından beri var olduğu anlamına gelir. Burada adı geçen saray kütüphanesiyle Beytülhikme arasındaki ilişkiyi çözümlemeye girişmeyeceğiz. Daha önce vurgulandığı üzere, bu araştırmanın amacının Beytülhikme'nin neliğini ortaya koymak olmadığını, dolayısıyla görüşleri tartıp eledikten sonra en doğru anlatıma ulaşmanın hedeflenmediğini hatırlamak gerekir. Amacımız anlatılardaki bazı problemli alanlara dikkat çekmek ve bu anlatıların imkânını tartışmaya açmak olacaktır. Bu doğrultuda incelenen metinlerin, bir saray kütüphanesi olarak Beytülhikme'nin kuruluşundan yıkılışına kadarki süreci, büyük tarih anlatısına yerleşen bir bütünlük halindeki sunuşunun tartışılır bir durum olduğunu ifade etmek gerekir. Beytülhikme'yle ilgili verilerin sınırlılığı, bizzat araştırmacılar tarafından sıklıkla vurgulandığı gibi genel literatürde de açıklıkla ifade edilen bir durumdur. Yine de metinlerin, bütünlüklü bir tarih anlatısı üretme hedefini büyük ölçüde takip ettikleri görülür. Bu yaklaşım, farklı bağlamlarda üretilmiş pek çok verinin -burada kütüphaneye ilgili veriler- Beytülhikme'yle ilgili görülmesi riskini ortaya çıkarmaktadır ve bu verilerin gerçekten adı geçen kurumla ilgili olup olmadığı, incelenen metinlerde bir tartışma konusu yapılmamıştır.

Kitaba değer, üzerinde en fazla durulan konulardan biri olarak dikkat çeker ve halifeler başta olmak üzere devlet erkânının kitaba olan ilgisi sıklıkla vurgulanır. Onlardan önce bilimin artık değer görmediğini ima eden anlatımlarla Abbasilerin bilime katkısı daha da dramatik hale getirilir. Çünkü onlar ve kurmuş oldukları Beytülhikme kütüphanesi sayesinde kadim kültürlerin eserleri toplanmış ve insanlığın bilim mirası korunmuştur.¹⁷ Aksi halde bu mirası temsil eden kitapların "tozlu raflarda kaybolmaya yüz tutmuş"¹⁸ olduğu vurgulanır. Söz konusu anlatım toplumsal dinamiklerle evrilen bir süreç yerine devlet adamlarının temsil ettiği ve yürüttüğü bir süreç anlatımını beraberinde getirmektedir. Bu yönüyle anlatım, şahıs ve olay merkezli klasik tarih yaklaşımını temsil etmekte; buna karşılık bireylerin ve küçük grupların tarihsel sürece katkısını dışlamakta veya en azından önemsizleştirmektedir. Metinler tarafından vurgulanan bu ilginin, aynı zamanda hilafet merkezinde bir kütüphane oluşmasının nedeni ve

¹² Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 68.

¹³ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 69.

¹⁴ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 20.

¹⁵ Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, vi.

¹⁶ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 4.

¹⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 61; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 6.

¹⁸ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 11-12.

ön şartı olarak sunulduğu da söylenebilir. Bu yönüyle devlet erkânının kitaba olan ilgisinin önemszenmesi ve anlatımlarda yoğun olarak işlenmesi şaşırtıcı değildir. Bu konuda en dikkat çekici anlatımlar halifeler etrafında şekillenir. Halife Mansur’dan itibaren kitaba ilginin, yükselen bir trend halinde sürekli arttığı görülür. Polat’ın “ciltler dolusu”¹⁹ şeklinde ifade ettiği bu kitap yoğunluğunun bir sonucu olarak kitaplara ayrılan yer sürekli genişletilmek durumunda kalmıştır. Bu anlamda verilen en dikkat çekici örnek Harunürreşid Dönemi’nde toplanan kitaplar ve yapılan çeviriler dolayısıyla Mansur’un hizânesinin artık yeterli gelmemesidir.²⁰ Halifelerin ilgisi sadece kitapların çoğalması ve kütüphane ihtiyacı çerçevesinde ele alınan bir durum değildir. Bu konuda halifelerin kitap temini için takip ettiği özel stratejilere dair çok daha detaylı açıklamaların yapıldığı anlatımlarla karşılaşmak mümkündür. Örneğin Mansur, ülke sınırları içindeki bütün bölgelerden her dilde kitabı toplamayı amaç edinmiş bir yönetici olarak karşımıza çıkar.²¹ Ayrıca Bizans’tan kitap getirmeleri için elçiler gönderdiğini de görürüz.²² Böylece gündelik hayattaki olağan akışın dışına çıkan, halifenin belli bir proje ve program dahilinde kitap toplamayı devlet politikası haline getirdiği bir anlatı inşa edilmiş olur. Yazarlar tarafından öyle tanımlanmış olmasa da söz konusu anlatım, Gutas’ın öne sürdüğü ve Mansur tarafından benimsendiğini iddia ettiği Zerdüştcü imparatorluk ideolojisiyle örtüşmektedir. Çünkü bu ideolojiye göre bilime dair yazılan her ne varsa hepsi daha önce Zerdüş’ün yazmış olduğu kitabın dağılmış parçalarına dayanmaktadır ve ideolojinin en temel amacı dağılmış bu parçaları bir araya getirmektir.²³ İncelenen metinlere göre Halife Mansur gerçekten de ülke içinden ve dışından, ulaşabildiği her yerden, hangi dilde olursa olsun bütün kitapları toplamaya çalışmaktadır ve bu yönüyle Zerdüştcü ideolojiyi benimsemiş bir Sasani imparatoru gibidir. Mansur dışında Harunürreşid ve Me’mun’un kitaba yönelik ilgileri de ön plana çıkan konulardır. Harunürreşid dedesi gibi gerekiyorsa elçiler göndererek kitap temin eden ve getirilen kitapların çevirisine önem veren bir halife olarak anlatılır.²⁴ Aynı hassasiyeti taşıyan Me’mun, özellikle Bizans’a karşı yürüttüğü askeri seferler esnasında kitap toplamaya da önem vermiştir.²⁵ Bu anlatımlar da -Mansur’da olduğu gibi- kitaba ve dolayısıyla bilime ilginin idareciler tarafından yönetildiği ve yönlendirildiği şeklindeki okumayı desteklemektedir. Anlatımlarda kütüphanenin ortaya çıkışı bu ilginin doğrudan ve doğal bir sonucu olarak karşımıza çıkar ve devlet merkezli okumanın bir sonucu olarak İslam dünyasındaki bilimsel faaliyetlerin merkezine yerleşir.

Yapılan analiz doğrultusunda Beytülhikme’nin oluşumundaki en kritik rolün, kitap temin etmeye yoğun ilgi duyan halifelere verildiği söylenebilir. Bununla birlikte halifelerin kitaba ilgisi sadece toplama faaliyetiyle sınırlı görülmez. Bizzat onların yönlendirmesi ve himayesi altında yoğun bir çeviri ve çoğaltma faaliyetinin yürütüldüğü de anlaşılmaktadır. Polat, Bizans’tan kitap getiren Harunürreşid’in bu kitapların “tercümesine ve çoğaltılmasına özel alaka”²⁶ gösterdiğini ifade eder. Aslan da kütüphanede vardiyalı çalışan müstensihlerden bahseder.²⁷ Anlatımlardan, kitap çoğaltma işleminin idarecilerce önemsendiği ve kurumsal olarak işletildiği açık bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Bununla beraber çok çeşitli dillerde toplanan

¹⁹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 20.

²⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 19.

²¹ Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 100; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 11-12.

²² Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 4.

²³ Gutas, *Yunanca Düşünce*, 42-43.

²⁴ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 83.

²⁵ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 20.

²⁶ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21.

²⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü’l Hikme*, 25.

kitapların neden çoğaltıldığı konusu belirsizlikler taşır. Genel anlatım kitabın kütüphaneye kazandırılması vurgusu taşır. Ancak gelen kitap zaten kütüphaneye konulduğuna göre bu çoğaltmanın neye matuf olarak yapıldığı açık değildir. Diğer yandan Aslan, şahıslara ait kitapların çoğaltılıp kütüphaneye kazandırılmasıyla ilgili bir detay verir. Müstensihler hakkında, “Eserin sahibi kitabını kuruma göndermek istemezse onların yanına kadar giderlerdi.”²⁸ der. “Kütüphane için kitap çoğaltma” anlatısının burada tutarlı bir bağlama oturtulduğu söylenebilir. Ancak bu tür bir kurumsal anlatı, birey hak ve özgürlüklerini merkeze alan modern kurumsal işleyişi çağrıştırmaktadır. Bu yönüyle anakronik bir anlatım riski barındırır.

Analizde *kitaba değer* şeklinde kodlanan ilgi ve etkinlikler, sadece halifelere özgü görülmez; devlet adamları hakkındaki anlatımlar da dikkat çeker. Bu doğrultuda Harunürreşid Dönemi’nde devletin yönetiminde öne çıkan Bermeki ailesinin kitaba verdiği değer, Beytülhikme kütüphanesinin gelişimine katkı sağlayan bir durum olarak önemsenir.²⁹ Diğer yandan Bermekilerin kendi özel kütüphaneleri de anlatımlarda sıklıkla yer bulur.³⁰ Bu durumda Bermekilerin saray kütüphanesi olarak görülen Beytülhikme’ye hangi şartlar altında destek oldukları belirsiz kalır. Şenel de literatürdeki bu çelişkinin farkına varmış ve Beytülhikme kütüphanesinin ilk olarak Bermekiler tarafından kurulduğu iddiasını dile getirmiştir.³¹ Her ne şekilde olursa olsun Bermekilerin desteğiyle ilgili ortaya çıkan ikilemin, klasik olgu merkezli tarih okuması izi taşıdığı söylenebilir. Bu yaklaşım araştırmacıyı, dönem içinde kitaba yönelik ilgiye dair her veriyi merkezi bir kurum olarak öne çıkan Beytülhikme kütüphanesiyle ilişkilendirmeye zorlar. Mesela Beytülhikme hakkında “Bağdat Kütüphanesi”³² tanımlaması bu zorlamanın bir yansıması gibi durmaktadır. Bermekilerin rolüne dönecek olursak; Burgu’nun “Bermekî ailesinin nüfuzunu kaybetmesiyle birlikte bu kütüphane ve eserler Beytül’-Hikme’ye dâhil oldu.”³³ şeklindeki açıklaması, Bermekilerin bahsedilen katkısını daha da şüpheli hale getirir. Çünkü burada, başlarına gelen olumsuz ve inisiyatiflerinde olmayan bir olayın sonucundan, onların Beytülhikme kütüphanesine katkısı olarak bahsedildiği görülür. Özetlemek gerekirse anlatıda, kendi özgün bağlamı içinde şekillenen bir olay -Bermekilerin kitap ilgisi ve özel kütüphaneleri- Beytülhikme kütüphanesi büyük anlatısının içine dahil edilmekte ve olgu merkezli bir tarih okuması örneği ortaya çıkmaktadır.

Bermekilerin özel kütüphanesinin Beytülhikme’ye dahil edilmesi, sadece Harunürreşid Dönemi’ndeki tasfiye süreciyle ilgili değinilen bir konu değildir. İlginç şekilde, aradan on yıl geçtikten sonra Me’mun Dönemi’nde *Bermekilerin kütüphanesi* yeniden karşımıza çıkar. Anlatıma göre Bağdat’a giren Me’mun, babasından kalan ama kardeşler arası savaşta harap olmuş saraya yerleşmek yerine Bermekilerin Dicle kıyısındaki sarayına yerleşmeyi tercih eder. Me’mun’un yerleşiminden sonra bu sarayın bir yapı kompleksine dönüştüğünü ve Beytülhikme kütüphanesinin de buraya alındığını ifade ettikten sonra Burgu, “Hatta Bermekilerin zengin kütüphanesi de buraya taşınmıştır.”³⁴ der. Bu durumda tasfiye sonrasında Bermeki kütüphanesinin Harunürreşid ya da Me’mun dönemlerinden hangisinde Beytülhikme kütüphanesine dahil edildiği konusu tartışmalı hale gelir. Tartışma bizi, hem kütüphanenin ne

²⁸ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül’l Hikme*, 25.

²⁹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül’l Hikme*, 19; Erden Biçer, *Beytül’l-Hikme*, 27.

³⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 22; Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 118.

³¹ Şenel, *Halife Me’mun’a Kadar*, 114-115.

³² Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 84.

³³ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 81.

³⁴ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 118.

zaman veya kaç kez Beytülhikme'ye katıldığı hem de tasfiyeden sonra hâlâ "Bermekilerin kütüphanesi" nitelemesinin kullanımı sorunsalına götürür. Bu durum aslında genel literatürdeki anlatımların da bir yansıması olarak dikkat çeker. Beytülhikme'yle ilgili sınırlı bilginin üzerine inşa edilen tarih anlatısı doğal olarak çelişkili ya da boşluklar içeren açıklamaları beraberinde getirmektedir. Menek bu duruma dikkat çeker ve "Beyt-ül Hikme'yi anlatırken sade bir tanımlama yapmak daha gerçekçi olacaktır."³⁵ der. Buna karşılık Beytülhikme literatüründe genel anlamda konuya, nesnellik arayışı içinde bakıldığı ve buna bağlı olarak tarihsel gerçekliğin olduğu şekliyle ortaya konulabileceği iddiasının taşındığı görülür. Postmodern tarih yaklaşımıysa bu anlayışı eleştirmekte ve tarihsel metinlerin hepsinin birer anlatı olduğunu savunmaktadır. Bu durumda kaynaklardaki verinin, ayrı bağlamlarda inşa edilmiş olduğunu değerlendirmek ve Beytülhikme konusunda sınırlı bilgi değerine sahip doğasını dikkate almak gerekir. Böylece tarihsel olgulara olduğundan farklı ya da aşırı anlamlar yüklememe duyarlılığını göstermek mümkün olabilecektir.

8.2. Kurum Kabiliyeti Anlatısı

Anlatımlarda genel olarak Beytülhikme'nin, öncelikle bir kütüphane olarak ortaya çıktığı kabul edilmiştir. Buna karşılık kitapların çevirisine duyulan ihtiyacın giderek artmasıyla doğru orantılı olarak kurumun aynı zamanda bir çeviri merkezine dönüştüğü düşünülür. Bu dönüşümün detaylarına dair açıklamalar, incelenen metinlerde bolca karşımıza çıkar. Anlatımlar genel olarak kurumun yeterlik ve kapasitesini göstermeye odaklanmış gibidir. Öyle ki sunulmaya çalışılan sistematiklik, günümüz kurumlarının yapısını hatırlatır mahiyettedir ve bu yönüyle metinlerde anakronik anlatımlar sıklıkla dikkat çeker. İlgili kodlar Tablo 2'de gösterilmiştir. Kurumun en başından itibaren gelişen ve değişen şartlara başarılı bir şekilde uyum sağlaması yönündeki anlatımlar *adaptasyon* olarak kodlanmıştır. Adaptasyon anlatısında kurumun "hizane" adıyla ortaya çıkışından itibaren farklı halifelerin ve Bermekilerin katkısıyla gelişen ve değişen yapısı öne çıkarılmaktadır. Beytülhikme'nin Kindî, Harizmî ve Şakiroğlu kardeşler gibi önemli bilginlerin yetişmesindeki rolüne yapılan vurgular *bilim insanı çıkarma* şeklinde kodlanmıştır. Bu tür bilgiler kurumun kabiliyetini ortaya koyan önemli ip uçları olarak karşımıza çıkar. Buna benzer şekilde medeniyet tarihindeki önemli bilimsel ve düşünsel gelişmelerin kurumla ilişkilendirildiği sıklıkla görülür. *Bilim üretme* şeklinde kodlanan bu türden anlatımlarda felsefe, cebir, Arap dili, reddiye literatürü, Mu'tezile düşüncesi gibi alanlarda yaşanan kurumla çağdaş entelektüel gelişmelerin kurumla ilişkilendirilmesi dikkat çeker. Aristo külliyyatının ve şarihlerinin Arapçaya aktarılması, daha önce Süryani geleneği içinde Süryaniceye çevrilmiş kitapların Arapçaya aktarılması ve yapılan çok sayıda çevirinin kurumla ilişkilendirilmesi; kurumun kabiliyetini ortaya koymaya yönelik dikkat çeken bir diğer anlatımdır ve *bilimi Arapçaya aktarma* şeklinde kodlanmıştır. *Bilimi test etme* kodu kurum kabiliyetine yönelik iddialı bir anlatım içerir ve bununla genel olarak kurum bünyesinde olduğu kabul edilen rasathaneye dair anlatımlarda karşılaşılır. Kurumla ilgili sık karşılaşılan anlatılardan biri de burada çalışanların çeşitli etnik kökenlere mensup olması üzerinedir. Başta Süryaniler olmak üzere çeşitli etnik kökenlerden gelen bilgin ve çevirmenlerin burada çalışmasıyla kozmopolit bir yapı resmedilir. Bu tür anlatımlar analizde *çokkültürlülük* olarak kodlanmıştır ve kurumun kabiliyeti adına önemli bir anlatı oluşturur. İncelenen metinlerin Abbasi erken döneminde yaşamış önemli bilim insanlarını sık sık kurumla ilişkilendirmesi dikkat çekicidir. Fazl b. Nevbaht, Sinan b. Sabit,

³⁵ Menek, *Tarihsel Bir Çokkültürlülük Örneği: Bilimsel-Çeviri Faaliyetleri Çerçevesinde Erken Abbasi Dönemi Çokkültürlülüğü*, 17.

Huneyn b. İshak gibi isimlerin kurum personeli olmaları önemsenmekte ve bu şekilde kurumun kabiliyeti ortaya konmaya çalışılmaktadır. Söz konusu anlatımlar *nitelikli personel* kodlaması almıştır. Kurum bünyesindeki çalışmaların ekip çalışması şeklinde yürütülmesi ve ortaya çıkan ürünün niteliğinin vurgulanması kabiliyet anlatısında önemli bir yer tutar. Bu doğrultuda Kindî ve Huneyn gibi isimlere bağlı çalışan ekipler, çalışanların Beytülhikme sorumlusuna bağlı şekilde hareket etmesi, iş bölümü yapılması gibi konularda karşılaşılan anlatımlar *kolektif iş ve ürün* olarak kodlanmıştır. Metinlerde Beytülhikme'nin organizasyonel yapısının en fazla işlenen konulardan olduğu rahatlıkla söylenebilir. Burada kurum bünyesindeki hiyerarşik işleyişe dair detaylar oldukça çarpıcı niteliktedir. İdareciden başlayan ve hizmetlilere kadar inen yapı içinde herkesin görev tanımının yapıyor olması şaşırtıcıdır. Bu yöndeki anlatımlar *organizasyon* olarak kodlanmıştır. Son olarak Beytülhikme'nin kendisinden sonra kurulan bazı kütüphane ve medreselere örnek olduğu yönündeki anlatımlar da *örneklik* kodunu taşır. İncelenen metinlerde öne çıkan bu anlatılar kurumun; dönemin bilim ve çeviri hareketini sürüklemeye, yönlendirme ve zirveye taşıma kabiliyetini ortaya koyma iddiası barındırır. Dolayısıyla ilgili kodlar, alt başlığa yansıdığı şekilde, *kurum kabiliyeti anlatısı* içinde toplanmıştır. Kodlamaların fazlalığından da anlaşılacağı üzere kabiliyet anlatısı metinlerde önemli bir hacme sahiptir.

İncelenen araştırmalarda Beytülhikme'nin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu sorusunun cevaplandırılmaya çalışıldığı görülür. Kurumun ilk ortaya çıkışı ve dinamik bir süreç şeklinde sunulan gelişimi, bir *adaptasyon* anlatısı ortaya çıkarır. Genel yaklaşım olarak Mansur tarafından kitaplar için ayrılan odanın ya da özel isimlendirmesiyle *hizânenin*; Beytülhikme'nin çekirdeği, nüvesi veya temeli olduğu ifade edilmektedir.³⁶ Kuruluştan sonraysa dinamik bir yapı içinde kütüphanenin sürekli geliştiği görülür; Mansur, Harunürreşid, Bermekiler ve Me'mun'la ilgili bilgiler ön plana çıkar.³⁷ Buradaki anlatımların yoğun olarak *hizânetü'l-kütüb* ve *hizânetü'l-hikme* etrafında şekillendiğini söylemek mümkündür. Aslında bu ifadelerin, erken Abbasi döneminde bir kurum adı -yani kütüphane- şeklinde terimsel olarak mı yoksa sadece "kitap ya da hikmet dolabı/deposu/odası" şeklindeki basit anlamıyla mı kullanıldığı belirsizdir. Buna karşılık metinler kelimeye en başından kütüphane anlamı yüklemekte bir sakınca görmez. Bu anakronik bakış içinde, doğal olarak kelimenin oldukça muhtemel terimsel gelişimi atlanmış olur. Tam tersine *hizânenin* kelime anlamından hareketle kütüphane anlatısı desteklenmeye çalışılır.³⁸ İncelenen tezler dışında genel literatürün de bu noktayı pek dikkate aldığı söylenemez. Bununla birlikte sarayda birden çok *hizânenin* varlığına değinilmesi dikkat çekicidir. Mansur dışında Harunürreşid'in, Me'mun'un ve hatta Bermekilerin de *hizânesinden* bahsedilir.³⁹ Pek dikkat edilmese de bu durum, kelimeye yüklenen *kütüphane* anlamını aşındırmakta, özel bir *kitap dolabı* ya da *kitap odası* anlamını çağrıştırmaktadır. Araştırmacılar bu noktada *hizâne* ile Beytülhikme arasındaki ilişkinin açıklanmasına odaklanır. Genelde Mansur'un kütüphanesi olarak ifade edilen *hizânenin*, daha sonraki halifelerin desteğiyle gelişmesi sonucu *Beytülhikme* denen ideal kütüphaneye dönüştüğü bir anlatım öne çıkar. Diğer taraftan kütüphanenin en başından itibaren *Beytülhikme* şeklinde isimlendirildiği, sonradan yapılan eklemelerinse *hizâne*

³⁶ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 20; Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*, 84, 100; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 15; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 25; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 15.

³⁷ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 21; Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*, 109; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 19-20; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 27; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 16.

³⁸ Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 20.

³⁹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 23; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 21.

olarak anıldığı görülebilmektedir. Polat bu *hizâneleri kitaplık*⁴⁰ olarak ifade ederken kurumsallıktan çok kelimenin basit anlamına yakın gibidir, ancak net bir şekilde böyle bir ayırım yapmaz. Burgu kurumun gelişimindeki dinamik yaklaşım doğrultusunda, bir kütüphane olarak Beytülhikme'ye belirgin bir başlangıç vermek yerine sürece vurgu yapar ve "[...] herhangi bir Abbâsî halifesinin çabasıyla değil; halifelerin desteğiyle kurulmuştur."⁴¹ der. Beytülhikme'nin ne zaman ve kim tarafından kurulduğu konusu güncel Beytülhikme literatüründeki en tartışmalı konulardan biridir. Me'mun ya da Harunürreşid tarafından kurulduğu en çok savunulan görüşlerdir. Şenel ise bu görüşleri yanlış bularak kurumun Bermekîler tarafından kurulduğunu savunur.⁴² Literatürdeki farklı görüşlerin, incelenen yüksek lisans tezlerini çeşitli yönlerde etkilediği söylenebilir. Diğer yandan görüşler her ne olursa olsun, anlatımların tarihsel gerçekliği ortaya koyma yönündeki pozitivist tutumları belirgindir. Araştırmacılar kendilerini bir gözlemci gibi konumlandırmakta ve olguyu kesine yakın bir tarihsel gerçeklik içinde açıklamaya çalışmaktadırlar.

Kuruluşun ötesinde anlatımların, dönemsel olarak bilim ve tercümenin merkez üssü olarak görülen Beytülhikme'nin hem fiziksel imkân hem de mantalite olarak sahip olduğu kabiliyeti ortaya koymaya odaklandığı söylenebilir. Bu doğrultuda kurumun kütüphaneden çeviri merkezine dönüşümü sıklıkla ele alınan bir konu olarak karşımıza çıkar. Böylece *adaptasyon* anlatısı içinde çağını yakalayan bir kurum imajı belirir. Elbette halifelerin bunda büyük katkısı söz konusudur. Biçer bu durumu "Abbasi halifelerinin Beytü'l-Hikme'de din ve ırk ayrımı gözetmeksizin mütercimlere maddi-manevi destek olmaları, tercüme faaliyetinin sistemlilik ve süreklilik kazanmasında önemli bir rol oynamıştır."⁴³ şeklinde ifade eder. Bahsedilen desteğin sadece mütercimlerin doğrudan desteklenmesiyle ilgili olmadığı ifade edilmelidir. Polat'ın "Beytü'l-Hikme içinde yan yana sıralanmış odalarda tercüme faaliyetleri yapılıyordu."⁴⁴ şeklindeki ifadesi, kurumun günümüz araştırma merkezlerini andıran fiziksel imkânlara sahip olduğu izlenimini doğurur. Aslan'ın "tercüme büroları"⁴⁵ ifadesi de bu anlatımı pekiştirir niteliktedir. Bu tür anlatımların taşıdığı anakronizm riski, araştırmanın temel bulgularından biridir. Günümüz ve geçmiş arasında, karşılaştırmanın ötesinde bir benzerlikle açıklama yapma çabası, bizi tarihsel gerçekliğe değil tarihi inşaaya yöneltecektir. Bu noktadan, tarihe pozitivist yaklaşımın ortaya çıkardığı bir görüş ayrılığına geçelim. Beytülhikme'nin çeviri merkezi olarak belirmesinin, incelenen metinlerde iki farklı yaklaşımla ele alındığı görülür. Bazı anlatımlarda kütüphanenin oluşumunda görüldüğü gibi, halifelerin çeviriye ilgi ve yönelim göstermeleriyle Beytülhikme'nin temellerinin atıldığı vurgulanır.⁴⁶ Bu durumda kütüphane ve çeviri merkezinin ortaya çıkışı özdeş hale gelmektedir. Diğer yandan bazı anlatımlarda çeviri merkezi özelliği, kütüphaneye sonradan yapılan bir ekleme olarak dikkat çeker.⁴⁷ Bu görüş ayrılığının konuyla ilgili verinin yetersizliğinden kaynaklandığı anlaşılabilmektedir. Postmodern yaklaşıma göre veri yetersizse tarihsel gerçekliğin peşine düşmenin sonuçsuz bir çabadan ibaret kalacağı açıktır. Ancak pozitivist bakış, araştırmacıyı o gerçekliğin peşine düşmeye zorlamaktadır. Bu durumda

⁴⁰ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 23.

⁴¹ Burgu, *Abbâsiler'de Tercüme Faaliyetleri*, 109.

⁴² Şenel, *Halife Me'mun'a Kadar*, 116-118.

⁴³ Erden Biçer, *Beytü'l-Hikme*, 47.

⁴⁴ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 26.

⁴⁵ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 28-29.

⁴⁶ Avcı, *Beytü'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 12, 15; Burgu, *Abbâsiler'de Tercüme Faaliyetleri*, 93.

⁴⁷ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 26; Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 9; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 28-29.

yapılan açıklamaların tarihsel gerçekliği temsil etme kabiliyetinin şüpheli olduğunu ifade etmek gerekir.

Kurumun fiziksel kabiliyetinin dinamik biçimde gelişmesi bir yana ortaya konan işin kapsam ve boyutu kabiliyet anlatısı içinde önemli bir yer tutar. Anlatımlara göre o günün dünyasında mevcut bilimsel eserler büyük bir sistematiklik içinde Arapçaya aktarılmıştır. İlgili anlatımlar *bilimi Arapçaya aktarma* kabiliyeti olarak kodlanmıştır. Ele alınan dönemde gerçekleştirilen çevirilerin çokluğu bilinen bir durum olmakla birlikte bu çevirilerin kurumla ilişkisi çoğu durumda belirsizdir. Anlatımlardaysa dönem içinde yapılmış herhangi bir çevirinin veya çeviri etkinliğinin kolaylıkla kuruma izafe edilebildiği görülür. Mesela Süryani geleneği içinde daha önce Yunancadan Süryaniceye yapılan çevirilerin bu sefer Arapçaya aktarılmasını değerlendiren Avcı “Yunancadan Süryaniceye çevrilen söz konusu eserler daha sonra Beytül-Hikme’de Arapçaya kazandırılmıştır.”⁴⁸ der. Böyle bir cümlelin çeviriye katkı sunan bireysel ve çoklu ilgileri dışarıda bırakacağını ifade etmek gerekir. Çeviriye ilginin çeşitliliğini görmek için Huneyn b. İshak’ın Galen’in eserlerinden çevirisi yapılanlara dair yazmış olduğu ve çevirilerin kimler için yapıldığını tek tek yazdığı risalesine bakmak yeterlidir.⁴⁹ Bu durumda metinlerin Beytülhikme’yi dönemin neredeyse bütün bilimsel birikimini Arapçaya aktarma kabiliyetine sahip bir kurum olarak sunduğu görülebilmektedir.

Başlangıçtaki durumu her ne olursa olsun çevirinin zaman içinde Beytülhikme’nin en önemli fonksiyonu olduğu konusunda görüş birliği olduğu söylenebilir. Avcı bunu “Beytül-Hikme’nin en önemli fonksiyonu, söz konusu çeviri faaliyetlerinin burada gerçekleşmiş olmasıdır.”⁵⁰ şeklinde ifade eder. Bu olguyla uyum içinde, kurum personelinin geniş yapılmasına anlatımlarda yer ayrılır. Kurum personeli içinde en kalabalık sınıfı mütercimlerin oluşturduğu ifade edilir: “Beytül-Hikme’de bulunan personelin sayı olarak en fazla olduğu bölüm tercüme bölümü idi.”⁵¹ Diğer yandan yukarıda bahsedilen fiziksel düzenlemelerle bağlantılı şekilde branşlar halinde örgütlenmiş sistemli bir yapının varlığı ortaya konur.⁵² Buradaki anlatımlar, kurumun tercüme hareketinin merkez üssü olma kabiliyetine sahip olduğunu göstermesi bakımından değer taşır. Kindî, Huneyn b. İshak, Sabit b. Kurre gibi tercüme hareketi dendiğinde akla gelen isimlerin kurumla ilişkisinin öne çıkarılması, sunulan kabiliyet anlatısını daha da pekiştirmektedir.⁵³ Kurumun kabiliyetini ortaya koymak için gelişen bir diğer anlatım kurumun çokkültürlü yapısına odaklanır. Beytülhikme çalışanları, dönemin toplumunda yer alan çeşitli milletlerin bir karması şeklinde sunulur. Söz konusu anlatımlar *çokkültürlülük* şeklinde kodlanmıştır. Anlatımlarda özellikle İslam öncesi bilim geleneğini temsil eden çevrelerin kuruma katkısına yer verilir. “Ayrıca bu aile Beytül-Hikme’de de faaliyet göstererek tercüme ve telif çalışmalarına katılmışlardır.”⁵⁴ derken Avcı Cündişapurlu meşhur Buhtîşu’ ailesini kasteder. Burgu da ailenin büyüğü Curcis’in, Beytülhikme’nin kuruluşundaki katkısından, yine çeşitli topluluk ve ailelerin mütercim olarak kurumun ihtiyacını karşılamasından bahsederken aynı

⁴⁸ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 9.

⁴⁹ Bk. G. Bergstrasser, *Hunain ibn Ishaq: Über die Syrischen und Arabischen Galen-Übersetzungen (Risâletü Huneyn b. İshak ilâ ‘Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-‘ilmihî ve ba’zi mâ lem yütercem)* (Leipzig, 1925).

⁵⁰ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 1.

⁵¹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 31.

⁵² Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 27; Burgu, *Abbâsîler’de Tercüme Faaliyetleri*, 121.

⁵³ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 37-60; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 33; Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 6-7.

⁵⁴ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 6-7.

noktaya temas etmiş olur.⁵⁵ Beytülhikme'nin Abbasi altın çağına damgasını vurmuş tercüme hareketi gibi bir olgunun amiral gemisi olarak sunulduğu düşünüldüğünde, metinlerdeki bu vurgunun anlamı ortaya çıkar. Her dilden her kitabın çevrildiği bir yer özelliğinde olmak ve tercüme hareketini sürüklemeye kabiliyetinde olmak az çok kozmopolit bir yapıyı kaçınılmaz kılar ve buna bağlı olarak kurum, çeşitli dillerin ve kültürlerin harmanlandığı bir merkez olarak sunulur. Burada dikkat çekici olan durum söz konusu şahıs, aile ve toplumların kurumla -bahsedildiği şekilde- ilişkilerine dair kaynaklarda ikna edici bilgilerin bulunmamasıdır. Bu durumda metinlerin, söz konusu dönemde çeviri yapmış olmayı Beytülhikme'de çalışmak şeklinde yorumladığı değerlendirmesi yapılabilir. Ancak bunun nesnel tarihsel gerçekliği yansıtmadığını; en hafif ifadesiyle öznellik taşıyan bir yorum, ama aslında belli bakış açısıyla yapılan bir tarih inşası olduğunun farkında olmak gerekir.

Kurumun çalışanları dışında çeviri yapılan dillerin çeşitliliği, çokkültürlülük anlatısı içinde sorunsal barındıran bir diğer konu olarak dikkat çeker. Dönemin Abbasi toplumunda konuşulan neredeyse bütün dillerden çeviri yapılabiliyor olması, kurumun kabiliyetini ortaya koyan önemli bir veri oluşturmaktadır ve anlatımlarda sıklıkla yer bulur.⁵⁶ Buradaki problem, kurumda Arapçaya olduğu gibi Süryaniceye de tercümelerin yapıldığının ifade edilmesinden kaynaklanır ve aslında yukarıda geçen -kurum dışındaki etkinliklerin kuruma mal edilmesi şeklindeki- yaklaşımın izlerini taşır. Kurumda çalışanların çoğunun Süryaniler olmasıyla gerekçelendirerek Aslan "[...] mevcut eski Yunan dilindeki eserler önce Süryani diline daha sonra ise Arapçaya tercüme ediliyordu."⁵⁷ der. Polat da "Beytül-Hikme'de IX. yüzyılın ortalarına kadar eserler önce Süryaniceye sonra Arapçaya tercüme edilmekteydi."⁵⁸ ifadesiyle aynı noktaya temas eder. Ancak burada, kurumun hamilerinin hangi motivasyonla, bilmedikleri bir dile çeviriyi destekledikleri konusu belirsiz kalır. Biçer, tercümenin erken döneminde Farsça ve Süryanice'nin, "köprü dil"⁵⁹ olduğu açıklamasıyla problematiği gidermeye çalışır. Ne var ki -Arapça çeviri pratiği yetersiz görülse bile- kitabın bütünüyle köprü dile çevirisinin neden gerekli olduğu sorusu pek sorulmamıştır. Gerçekte ise mütercimlerin -Arapçaya çeviri amaçlı bir kurum olan Beytülhikme bünyesinde- köprü dil olarak değil, Süryani bilgin ve hekimlerden kendilerine gelen siparişler ya da kendi ilgileri doğrultusunda Süryaniceye çeviri yaptıkları Huneyn'in *Risale*'sindeki anlatımlardan açıkça ortaya çıkmaktadır.⁶⁰ Bu, o dönemde Süryanice'nin köprü dil değil, Arapça gibi *hedef dil* olduğunu gösterir. Dahası *Risale*'de bahsedilen yüzden fazla Arapça çeviriden hiçbirinin kurumsal bir çeviri bağlamına oturmadığı tespiti yapılabilir. Tıpkı Süryanice çevirilerde olduğu gibi Arapça çevirilerin de Beytülhikme'yle bağlantısı ortaya konamayan bazı şahısların talepleri, daha doğrusu siparişleri doğrultusunda yapıldığı söylenebilir. Bu durumda incelenen metinlerde yine klasik tarih yaklaşımının izlerini tespit etmek mümkündür. Büyük anlatı inşa etme çabası güden bu yaklaşım araştırmacıyı; Huneyn'in kurumda bir şekilde çalışmış olduğunu aktaran verilerden hareketle -bu çalışmanın süresi hakkında bir detay yoktur- hayatının geneline yayılan çalışmalarını kurum bünyesinde yaptığı şeklinde aceleci bir çıkarıma götürebilmektedir. Sonuç olarak olgu merkezli okumayla; tarihin olağan akışındaki çoklu

⁵⁵ Burgu, *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*, 66, 70.

⁵⁶ Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 10; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 14; Avcı, *Beytül-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 26.

⁵⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 20.

⁵⁸ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 34.

⁵⁹ Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 61.

⁶⁰ Bk. Bergstrasser, *Humain ibn Ishaq: Über die Syrischen und Arabischen Galen-Übersetzungen (Risâletü Huneyn b. İshak ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-'ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem)*.

süreçler, kendi bağlamlarından koparılıp Beytülhikme bağlamında yeniden anlamlandırılarak bir tarih inşası örneği ortaya konmuş olmaktadır.

Kurumun çok kültürlü yapısı yanında metinlerin, Beytülhikme'nin işleyişiyle ilgili oldukça fazla detaya girdiği rahatlıkla tespit edilebilir. Yapılan detaylı anlatımlar analiz sürecinde *organizasyon* olarak kodlanmıştır. Beytülhikme kütüphanesindeki görevlilerden biri olarak görülen *hâzin*in ilmi ve idari sorumlu konumunda olduğunu belirten Polat, görev tanımını da yapar. Buna göre *hâzin*, yeni eserleri toplayarak kütüphaneye alır, bu kitapların düzgün bir şekilde kataloglanmasını sağlar, okuyucunun kolayca erişebileceği şekilde raflara dizer, yıpranan kitapları tamir ettirir, cilt yaptırır ve ehil olmayanların kitapları almasına engel olur.⁶¹ Aslan ise yüz binleri geçen eser sayısına vurgu yaptıktan sonra kütüphanecilik mantığı içindeki işleyişe dair detaylar verir. Kütüphanede, yararlanmayı kolaylaştıracak fihristlerin bulunduğunu, kitapların konularına ve isimlerine göre gruplandırıldığını, kataloglar oluşturulduğunu, müstensihlerin kütüphanede dönüşümlü çalıştığını ifade eder.⁶² Bunlar dışında dile göre farklı bölümlerin varlığı,⁶³ Bermekilerin kütüphane içinde kendilerine bir bölüm oluşturmaları,⁶⁴ Moğolların yıkımından önce Bağdat'taki kütüphanelerin en büyüğü olması gibi anlatımlar mevcuttur.⁶⁵ Gerçekteyse, Beytülhikme'yle ilgili en çok kullanılan kaynak olarak *el-Fihrist*'te bazı isimlerin Beytülhikme/Hizânetülhikme sorumlusu/yöneticisi (صاحب) olması,⁶⁶ 'Allân eş-Şu'ûbî'nin Beytülhikme'de kitap istinsah etmesi (ينسخ)⁶⁷ ve İbn Ebü'l-Harîş'in Hizânetülhikme'de cilt yapması (يجلد)⁶⁸ dışında bilgi bulunmamaktadır. Bu bilgilerin hiçbirinin söz konusu kurum ya da ilgili meslekler bağlamında aktarılmış olmadığını da ifade etmek gerekir. Yine de dolaylı bir veri olarak değerli kabul edilebilir ve anlatımlarda yer alması oldukça doğaldır. Ancak kurum içindeki ast-üst ilişkisi, görev tanımları, çalışma usulleri, kütüphane hizmetleri gibi konularda yapılan detaylı açıklamaların kurum hakkında nesnel gerçekliği yansıtmadığının farkında olmak gerekir. Örneğin 'Allân eş-Şu'ûbî'nin Beytülhikme'de Harunürreşid, Me'mun ve Bermekiler için kitap istinsah ettiği bilgisi üzerinden kurumdaki işleyiş üzerine bir değerlendirme yaparsak; Beytülhikme'nin tarihsel varlığını tespit etmemiz ve 'Allân eş-Şu'ûbî'nin -yine de İbnü'n-Nedîm'in veya kaynağının hata payını dikkate almak gerekir- burada kitap çoğalttığını söylememiz mümkündür. Ancak Beytülhikme'nin kitap çoğaltılan bir merkez olduğunu, kurum bünyesinde bir departman halinde müstensihlerin çalıştığını, müstensihliğin bir meslek olarak burada icra edildiğini söyleyebilmek için -muzari fiil yapılan işe gönderme yapar, açık bir meslek anlatısı olarak kabul edilmesi doğru olmaz- çok daha fazlasına ihtiyacımız olduğunu ifade etmeliyiz. Genel bir bakışla araştırmalarda İslam medeniyetinde kütüphanecilikle ilgili yaygın anlatımların buraya uyarlandığını söylemek gerekir. Mantık çerçevesinde, eğer Beytülhikme bir kütüphaneyse, sunulduğu şekilde veya en azından buna benzer bir işleyişin olması kaçınılmaz görülebilir elbette. Ne var ki temel kaynaklardan bu detaylı anlatımları doğrulamak pek de mümkün görünmemektedir ve aslında anlatımların çoğu çeşitli araştırmacıların, başka bağlamlardaki veriye dayalı olarak geliştirdikleri yorum ve çıkarımlara dayanır. Buradaki

⁶¹ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 23-24.

⁶² Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme*, 25.

⁶³ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 26.

⁶⁴ Avcı, *Beytü'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 21.

⁶⁵ Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 69.

⁶⁶ Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist (Çeviri-Metin)*, çev. Ramazan Şeşen (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019), 45, 369, 371 vd.

⁶⁷ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 327.

⁶⁸ İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist*, 45.

problem, araştırmacıların özgün yorumları çerçevesinde değerlendirilmesi ve irdelenmesi gereken açıklamaların zamanla tarihsel gerçeklik olarak literatürde yaygınlaşması ve genel kabul görmesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır.

Oldukça tartışmaya açık anlatımların yer aldığı kurum kabiliyeti üzerine son örnekler olarak *kolektif iş ve ürün ile nitelikli personel* kodlarından bahsederek konuyu sonlandırmak yerinde olacaktır. Kolektif iş ve ürün hakkındaki anlatımlar, çalışmaların bireysel ilgi ve çabaların ötesine geçtiği izlenimini doğurmaktadır. Böylece yapılan çevirilerin nitelik olarak önceki çevirilere üstünlüğü vurgulanır. Kindî'nin redaktörlüğünde çalışan bir grup bilgin, Huneyn'in çeviri ekibi, çevrilecek eserlerin seçilmesi, musahhih ve müstensih gibi yardımcı kadrolar hakkında verilen bilgilerde kurumda sürdürülen ekip çalışmasının altı doldurulurken iş bölümü, tashih, son kontrol ve yeniden çevirilerle olgunlaşan bir süreç içinde ortaya çıkan işin niteliği vurgulanmış olur. Alan'ın Huneyn'in profesyonel mütercimliğini kuruma izafe etmesi ise nitelikli personel anlatısına dair çarpıcı bir değerlendirme olarak karşımıza çıkar.⁶⁹ Bu türden anlatımlar çeviri hareketinin başarısı için gerekli kabiliyetin kuruma atfedildiğini gösterir. Kaynaklarda farklı bağlamlarda geçen bilgilerin Beytülhikme bağlamında yeniden inşası açısından önceki değerlendirmelerin bu kodlar için de az veya çok geçerli olduğu ifade edilebilir. Benzer değerlendirmeleri yeniden yapmaktan sakınarak ve makale için belirlenen sınırı zorlamamak adına başlığı burada noktalamak uygun olacaktır

8.3. Medeniyet Misyonu Anlatısı

Günümüzde kurumların yüklediği amaçlar, bilindiği üzere misyon olarak ifade edilmektedir. Bu fikirle ilişkili olarak metinlerde Beytülhikme'ye yüklenen rollerden bir *medeniyet misyonu anlatısı* oluştuğu tespiti yapılabilir. Pek çok araştırmacı tarafından yapılan tanımlamayla Abbasi altın çağı, bayraklaştırılan tercüme hareketiyle bir başarı hikâyesini içinde barındırır. Beytülhikme'ye biçilen misyon, işte bu başarı hikâyesi içinde anlam kazanmaktadır. Analiz sürecinde ulaşılan kodları kısaca betimlemek gerekirse; *bilgiyi yayma* misyonu, kuruma biçilen rollerin başında gelir. Araştırmalarda kurumun zamanla halka açık bir kütüphaneye dönüşmesi, çeviri kitapların burada çoğaltılması ve başka kütüphanelere gönderilmesi gibi anlatımlarla karşılaşılmaktadır. O dönemin bilim mirasının korunması ve aktarılması, bu doğrultuda kitapların toplanması ve çevirilerinin yapılması şeklindeki anlatımlarla kuruma *bilim mirasını koruma* misyonu biçildiği söylenebilir. Çevirinin devlet destekli hale gelmesi, kurumsallaşması ve sistematiklik kazanması yönündeki anlatımlar da kuruma biçilen misyon doğrultusunda yapılan okumalar olarak dikkat çeker. Bu doğrultuda, *çeviriyi odaklama* kodu oluşmuştur. Beytülhikme'nin oluşumunda Mu'tezile mezhebinin rolüne yapılan vurgu, diğer din mensuplarıyla girilen tartışmalar ve şifahi bilginin çeviriye ihtiyaç doğurması gibi anlatımlar üzerinden *hakikat arayışı* koduna ulaşılmıştır. Misyon anlatısında en fazla yapılan kodlama ise *öncü bilim merkezi* olmuştur. Beytülhikme'de felsefi ve kelami konuların yüksek bir seviyede tartışılması, fen bilimlerinin merkezi olması, bilginin üretilmesi ve ilim dünyasına sunulması, tercüme üzerine yeni eserlerin yazılması ve fikirlerin geliştirilmesi, bir okul ve ekol olarak şekillenmesi gibi çeşitli anlatımlar kuruma biçilen rolü göstermesi bakımından oldukça dikkate değer bilgiler içerir. Gerçekte, öne çıkarılan bu hususlar dönem ve toplum için belli geçerliliklere sahip olgular şeklinde savunulabilir. Anlatımlardaysa söz konusu olguların, Beytülhikme büyük anlatısı bağlamında yeniden inşa edildiği görülür. Bu inşa, tarihsel süreçten alınan kesitin, belli

⁶⁹ Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 56.

kurum ve şahısların misyon ve vizyonunun sonucu olarak yorumlanmasına götürmüştür. Böylece sayılamayacak kadar çok etkenin bileşimiyle ortaya çıkan Abbasi altın çağı tercüme olgusunun -göreceli- başarısı, aslında bir kurumun ve hareketi bir kurum bünyesinde toplayıp etkili hale getirmeyi “akıl eden” yöneticilerin başarısı halini alır.

Anlatımlarda Beytülhikme’ye yüklenen en temel misyon, önceki dağınık ve bireysel çeviri etkinliğini bir çatı altında toplayarak odaklı hale getirmesidir. Söz konusu anlatımlar *çeviriyi odaklama* kodunu taşır. Bu durumda Abbasi halifeleri, sorunu tespit eden ve merkezi bir çeviri kurumu olarak Beytülhikme’yi kuran ileri görüşlü idareciler olarak karşımıza çıkar. Aslan’ın “İlk zamanlarda dağınık olarak başlayan tercüme hareketi, [...] Halife Mansur’un verdiği maddi manevi destek ile beraber resmiyet ve önem kazanmıştır.”⁷⁰ şeklindeki ifadesinde bu okumanın izleri bulunabilir. Çeviri faaliyetinin selameti için mütercimlerin bir kurum bünyesinde toplanması önemsenir: “[...] tercüme faaliyetlerinin sağlıklı bir şekilde icra edebilmeleri için mütercimler bir çatı altına toplanmıştı.”⁷¹ Anlatım, en başından yapılan planlamaların ve halifelerin desteklerinin sonuçsuz kalmadığı bir kurgu içinde ilerler. Polat, Beytülhikme’deki mütercimlerin en parlak dönemini Me’mun’la başlatırken⁷² Avcı da “Beytül-Hikme’de yapılan tercüme hareketleri onun zamanında zirveye çıkmıştır.”⁷³ der. Kurumun başarı hikâyesindeki merkezi konumu tersinden anlatımlarla daha da pekişir. Mu’tasım’ın kuruma ilgi göstermemesi ve başkentin Samerra’ya taşınması üzerine çeviri faaliyetinin akamete uğradığı,⁷⁴ Mütevekkil’in politikalarının sonucu olarak da mütercimlerin dağıldığı ifade edilir.⁷⁵ Bu verilerden hareketle çeviri faaliyetinin başarıya ulaşmasında, kurumsal odaklı harekete yüklenen kritik önem üzerinden Beytülhikme’ye biçilen misyon hakkında fikir edinmek mümkündür.

Bir çeviri merkezi olarak Beytülhikme’ye biçilen misyon dışında kurumun bir ekol haline gelişi, incelenen metinlerde ortaya çıkan belirgin bir anlatıdır. Bu tür anlatılar *öncü bilim merkezi* olarak kodlanmıştır. Aslan, kuruluşundan bahsederken kurumu, “mütercim okulu olan Beytül-Hikme” diye tanımlar.⁷⁶ Başka bir yerde de oğlu ve yeğeni dahil Huneyn b. İshak’a yakın isimlerin, onun yöneticiliği döneminde Beytülhikme’de çevirmen olarak yetiştiğini ima eder.⁷⁷ Burada kurulan ilişki, isimlerin Huneyn’e yakınlığı, Huneyn’in de bir dönem kurum yöneticiliği yapmasından kaynaklanmış gibidir. Anlatımın kaynağı her ne olursa olsun, kuruma çevirmen yetiştirme misyonunun yüklendiği açıkça anlaşılabılır. Çevirmenleri toplama, birikimi aktarma ve çevirmen yetiştirme amaçlarının ötesinde Beytülhikme’ye yüklenen marka değeri de bir misyon olarak dikkat çeker. Anlatımlarda Beytülhikme bir ekol olarak karşımıza çıkar. Kurum bilimlerin İslam dünyasında yerleşip kökleşmesi ve yaygınlaşması açısından kritik bir konuma yerleştirilir. Avcı çevrilen eserlerin birkaç nüsha olarak çoğaltıldığından ve farklı bölgelerdeki kütüphanelere gönderildiğinden bahseder.⁷⁸ Aslan’ın “Bu kurum çatısı altında [...] yapılan tercüme çalışmalarıyla bu bilimlerin İslam Dünyasında önemli bir yer edinmesi sağlanmıştır.”⁷⁹ ifadesi Avcı’nın anlatısını tamamlar. Beytülhikme’deki kurumsallık içinde çevirmenlerin giderek

⁷⁰ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 10.

⁷¹ Alan, *Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*, 93.

⁷² Polat, *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu*, 31-32.

⁷³ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 13.

⁷⁴ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 19.

⁷⁵ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 127.

⁷⁶ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 13.

⁷⁷ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 36.

⁷⁸ Avcı, *Beytül-Hikme’nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*, 24.

⁷⁹ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 2.

alanlarında uzmanlaşması ve aralarında oluşan sinerjiyle bilimin gelişmesine değinen Biçer, somut biçimde “Beytül-Hikme ekolü” tabirini kullanır.⁸⁰ Bütün bu anlatımların arka planında Beytülhikme’nin, İslam bilim ve medeniyetinin gelişmesinde öncü bir kurum olduğu düşüncesinin yattığı söylenebilir. Halbuki, daha önce açıklandığı üzere kurumla ilgili sınırlı verinin, böylesine kapsamlı bir okumaya imkân verdiği düşünmek mümkün değildir. Bu durum kuruma, medeniyeti geliştirme misyonu biçildiğini ve çeşitli bağlamlar çerçevesinde döneme ait verilerin bu bakış açısıyla okunduğunu düşündürmektedir.

Bilim mirasını koruma misyonu, kurumla ilgili dikkat çeken başka bir anlatımdır. Tarih yazımında şahıs ve olgu merkezli baskın yaklaşıma rağmen, Beytülhikme’nin ortaya çıkışında toplumsal dinamiklerin bir ölçüye kadar dikkatten kaçmadığı söylenebilir. Yine de bu dinamiklerin, toplumsal bağlamda değil, idareciler bağlamında yapılan tespit ve değerlendirmelerden ibaret olduğunu söylemek gerekir. Burgu, halife ve idarecilerin desteği sonucunda kütüphane ihtiyacının ortaya çıkması ve Mansur’un İran geleneğinden esinlenerek bir kütüphane oluşturmaktan bahsederken “Zengin bir ilmî-felsefî tevarüse sahip olan bölgelerin yöneticisi olan devletin başkentinde bir kütüphane olması gerekiyordu.”⁸¹ derken, çok vurgulu olmasa da toplumsal dinamiklere gönderme yapmış olur. Böylece dönem ve toplumun özel şartları içinde şekillenen durumlar belli bir kuruma mal edilmiş ve hatta, sonunda başarıya ulaştırılmış bir misyon olarak belirlenmiş olmaktadır. Tarihin akışında idarecilerin mi yoksa toplumsal süreçlerin mi daha etkin bir rol oynadığı tartışması günümüz kuramcılarının popüler konularındandır. Saray merkezli klasik tarih yazımına karşı yeni toplumsal tarih ve kültürel dönüş gibi yaklaşımlar ikincisini daha fazla önemsemektedir. İncelenen metinler açısından değerlendirmek gerekirse -zengin mirasa sahip bir bölgeden bahsedilmesine rağmen- anlatımda toplumsal sürecin değerlendirildiğini söylemek pek mümkün görünmemektedir. Beytülhikme’nin bir devlet kurumu olarak öne çıkması açısından söz konusu okumalar doğal karşılanabilir. Ancak devletlerin savaşları ve politikalarında toplumsal dinamiklerin oynadığı rolü göz ardı etmenin olguyu tek yönlü değerlendirmeye ve sürece katkı yapan toplumsal olgu ve aktörlerin görmezden gelinmesine ya da önemsizleştirilmesine neden olacağını ifade etmek gerekir.

Me’mun’un geniş bir okuma salonu oluşturarak kütüphaneyi halkın kullanımına açması, Beytülhikme anlatımlarında karşılaşılan dikkat çekici bir detaydır ve kuruma biçilen bir misyon olarak *bilgiyi yayma* şeklinde kodlanmıştır.⁸² Buradaki verilerden hareketle araştırmacıların, Beytülhikme’yi bilgiyi yayma misyonunu benimsemiş bir kurum olarak düşündükleri çıkarımı yapmak mümkündür. Yine de anlatımdaki bağlamın halifenin kütüphaneyi genişletme çabası olduğunu dikkatten kaçırmamak gerekir. Bununla birlikte satır arası okuması, dönemin Bağdat toplumunun kitaba ilgisi ve kültür seviyesi hakkında bir fikir verme özelliği taşır. Kurumun halka açılmasının tamamlayıcısı olarak gelişmiş kütüphanecilik anlatımı da Beytülhikme’nin bilgiyi yayma misyonunu pekiştiren bir özellik olarak karşımıza çıkar. Oluşum sürecinde özel kütüphanelerden genel kütüphanelere doğru bir geçiş olduğu düşüncesini taşıyan Aslan, Beytülhikme’nin de genel kütüphane özelliği taşıdığını ifade eder. Genel kütüphaneler hakkında

⁸⁰ Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 61.

⁸¹ Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 44-45.

⁸² Burgu, *Abbâsiler’de Tercüme Faaliyetleri*, 120; Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül-Hikme*, 20; Erden Biçer, *Beytül-Hikme*, 27.

“günümüzdeki kütüphanelere benzer”⁸³ tanımlamasını yaparken halkın kütüphane ve kitap ilgisini de bir nebze ortaya koymuş ve yukarıdaki fikri desteklemiş olur. Ne var ki anlatımlarda neredeyse daima bir saray kütüphanesi olarak geçen Beytülhikme’nin, halkın kullanımına açılması ve hatta insanların kullanımını kolaylaştırmak için çok sayıda görevlinin atanması⁸⁴ anakronik bir bakış olarak dikkat çeker. Böyle bir bakış araştırmacıların, Beytülhikme’yi açıklarken günümüz kütüphanelerine benzetme eğilimi taşıdıklarını ve bilgiyi yayma fonksiyonuna odaklandıklarını hissettirir. Anakronizmi tarih araştırmalarında sıklıkla kullanılan karşılaştırmalı yaklaşımla karıştırmamak gerekir. Farklı dönemlerin kurumlarını karşılaştırmak, benzerlik ve farklılıkları vurgulamak tarihçinin olguyu daha detaylı anlamasına yardımcı olabilir, ancak benzerlikler üzerinden kurumları aynılaştırmak yanlış sonuçlara götürebilecek okumalara neden olabilir.

Medeniyet misyonu anlatısı, çeviri merkezi olarak Beytülhikme hakkında dikkat çekici bir bulgu olmuştur. Tarih yazımı açısından değerlendirmek gerekirse anlatının, şahıs ve olgu merkezli klasik tarih yaklaşımı içinde şekillendiği değerlendirilebilir. Bu yaklaşımda, tarihin akışında yer alan ve tamamen doğal olan tikel çokluğu büyük anlatıda birleştirme eğilimi öne çıkar. Böylece mümkün olduğu kadarıyla en somut ve en nesnel şekilde tarihsel gerçeklik gözler önüne serilmeye çalışılır. Ancak somutluk ve nesnelliğin artması, tarihin akışına etki eden çoklu dinamiklerin giderek daha fazla perde arkasına itilme riskini beraberinde getirir. Bu durum tarihsel gerçekliği kendi doğası içinde anlama imkânını azaltırken tarihsel gerçekliğin yerini alan tarihçi inşası daha fazla kendini dayatıcı hale gelir. İncelenen metinlerin, misyon anlatısı çerçevesinde bu dayatmanın izlerini taşıdığı açıklıkla ifade edilebilir.

Sonuç

Bu araştırmada Türkçe literatürdeki Beytülhikme anlatılarının izi sürülmüş ve güncel tarih yazımına eleştirel bir bakışla yaklaşılmıştır. 2015-2024 yılları arasında yapılmış konuyla ilgili altı yüksek lisans tezi üzerine yapılan analizin sonucuna göre metinlerin, sadece tarihi konuda bilgi veren değil aynı zamanda tarihsel gerçekliği ve anlamı yeniden inşa eden bir yapıda olduğu değerlendirilmesine ulaşılmıştır. Analiz sonucunda bizi *tarihin inşasına* götüren üç temel kategori olarak *bilim-sever aktör anlatısı*, *kurum kabiliyeti anlatısı* ve *medeniyet misyonu anlatısı*; Beytülhikme’nin sadece bir tarihi kurum olmadığını, aynı zamanda belli tarih anlayışlarının bir taşıyıcısı olarak belirlediğini ortaya koyar. Bu doğrultuda araştırma, tarih anlatımının nesnellikten çok belli değerler ve beklentiler üzerinden inşa edilen yapısını ortaya koymaktadır.

Beytülhikme konusunda kaynakların sunduğu sınırlı veriye rağmen modern yazında yer alan çok geniş kapsamlı ve detaylı açıklamalar dikkat çekicidir. Bu durumda, Beytülhikme eksenli bir araştırma konusunun seçilmesi veya kurumun anlatımın merkezine yerleşmesiyle birlikte, farklı bağlamlarda üretilmiş pek çok verinin Beytülhikme’yle ilgili görülmesi sonucunu ortaya çıkarmış görünmektedir. Bu açıklamaların önemli bir kısmının aynı zamanda anakronik bakış açıları içerdiğine değinilebilir. İncelenen kurum özelinde gelişen anlatımlar doğrultusunda pozitivist paradigmadan beslenen klasik tarih anlayışının günümüz tarih yazımının baskın karakteri olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu yaklaşımdan beslenen nesnellik arayışı, geçmişin bütün açıklığıyla ortaya konabileceği inancını içinde barındırır. Ancak çoğu durumda kaynaklardaki verinin sınırlılığı ve doğasından kaynaklı problemler göz ardı edilirken tarihin

⁸³ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 8.

⁸⁴ Aslan, *Türk-İslam Felsefesinde Beytül Hikme*, 25.

temsil edilebilirliğine yönelik eleştiriler barındıran kuramsal yaklaşımların da pek dikkate alınmadığı tespiti yapılabilir. Pozitivist bir yaklaşım içindeki nesnellik arayışının araştırmacıyı, her şeyi açıklayabilmek kaygısıyla aşırı okumalara yöneltebildiği görülmektedir. Bunun yerine verinin sınırlarının ve doğasının farkında olmak; tarih yazımında daha fazla neyin söylenebileceği yerine biraz da neyin söylenemeyeceğine odaklanmak ufuk açıcı olabilir. Çalışma ayrıca tarih anlatımlarının sadece bir bilgi aktarımından ibaret görülemeyeceğini, aynı zamanda bir anlam üretme işlevine sahip olduğunu vurgulama çabası gütmüştür. Bu doğrultuda anlatımların Beytülhikme'yi sadece bir tarihsel kurum olarak ele almadığı, kuruma yüklenen anlamlarla birlikte bir temsil inşa ettikleri söylenebilir. Bu da tarih yazımına eleştirel bakmanın ve kuramsal perspektifler çerçevesinde düşünmenin önemini ortaya koyar.

Araştırmanın seçilen metinlerle sınırlılığı dikkate alındığında, ilerleyen çalışmalarda farklı akademik yazın türleri üzerinden yeni analizler yapılabilir. Yazarların akademik çalışma alanlarının ortaya çıkardığı bağlamlar dikkate alınarak daha derinlikli sentezlere ulaşılabilir. Araştırmalarda kullanılan kaynaklar üzerinden yapılacak bio-bibliyometrik analizlerle anlatının nasıl inşa edildiğinin izi sürülebilir. Popüler tarih yazımı, eğitim materyalleri ve dijital ortamlarda yürütülecek çalışmalarla analizin alanı genişletilebilir.

Sonuç olarak, tarihi bir kurum olarak Beytülhikme üzerine yürütülen bu araştırma, modern literatürde kurumun nasıl anlatıldığı sorusuna cevap aramıştır. Tarihin sadece bilgi aktarımından ibaret görülemeyeceği vurgulanmıştır. Aynı zamanda yapılan analiz, tarihsel bilgi üretiminin doğasına ve sınırlılıklarına da dikkat çekmiştir. Bu yönüyle araştırma, düşünsel evrenimizde şekillenen tarihsel anlatıları yeniden düşünmeye çağırmaktadır.

Kaynakça

- Abduhalimov, Bahrom. *Beytü'l-Hikme ve Orta Asya'lı Alimlerin Bağdat'taki İlmi Faaliyetleri (IX.-XI. yy)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2021.
- Alan, Ayşe. *İbnu'n-Nedîm'in el-Fihrist Adlı Eserine Göre Tercüme Faaliyetleri ve Mütercimler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Aslan, Eylem. *Türk-İslam Felsefesinde Beytü'l Hikme ve Felsefe Çalışmaları*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Avcı, Yusuf Alparslan. *Beytü'l-Hikme'nin Kelâm İlminin Gelişimine Etkisi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2023.
- Bergstrasser, G. *Hunain ibn Ishaq: Uber die Syrischen und Arabischen Galen-Ubersetzungen (Risâletü Huneyn b. İshak ilâ 'Alî b. Yahyâ fî zikri mâ türçime min kütübi Câlînûs bi-'ilmihî ve ba'zi mâ lem yütercem)*. Leipzig, 1925.
- Burgu, Abdullah. *Abbâsîler'de Tercüme Faaliyetleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Demirci, Mustafa. *Beytü'l-Hikme*. İstanbul: İnsan Yayınları, 2016.
- Erden Biçer, Şükran. *Beytü'l-Hikme ve Tercümeler Dönemindeki Önemi*. Bursa: Bursa Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- Gutas, Dimitri. *Yunanca Düşünce Arapça Kültür: Bağdat'ta Yunanca-Arapça Çeviri Hareketi ve Erken Abbasi Toplumunu*. çev. Lütfü Şimşek. İstanbul: Kitap Yayınevi, 2015.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshak. *el-Fihrist (Çeviri-Metin)*. çev. Ramazan Şeşen. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2019.
- Kanar, Yüksel. *Abbâsî Devrimi, Bağdat ve Beytü'l-Hikme*. İstanbul: Mahya Yayınları, 2017.
- Menek, İbrahim Halil. *Tarihsel Bir Çokkültürlülük Örneği: Bilimsel-Çeviri Faaliyetleri Çerçevesinde Erken Abbasi Dönemi Çokkültürlülüğü*. Gaziantep: Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Doktora Tezi, 2020.
- Polat, Yusuf. *Bir Eğitim ve Tercüme Kurumu Olarak Beytü'l-Hikme*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Şenel, Samet. *Halife Me'mun'a Kadar İslam Dünyasında Çeviri Faaliyetleri*. Sakarya Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

Hekim Şîrvânî'nin Beslenme Kitabı Ya'kûbiyye'de Gıdaların Sınıflandırılması
The Classification of Foods in Physician Shirvani's Nutrition Book Ya'kûbiyye

Aleyna YILMAZ

Sağlık Bilimleri Üniversitesi, Hamidiye Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Yüksek Lisans
Health Sciences University, Hamidiye Faculty of Medicine Medical History and Ethics Master's Degree
İstanbul, Türkiye

aleynayilmaz@hotmail.com | <https://orcid.org/0009-0004-5065-4739> | <https://ror.org/03k7bde87>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 22 Nisan 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2025

Atıf/Cite As

Yılmaz, Aleyna "Hekim Şîrvânî'nin Beslenme Kitabı Ya'kûbiyye'de Gıdaların Sınıflandırılması"
Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com
<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com
<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

The Classification of Foods in Physician Shirvani's Nutrition Book Ya'kūbiyye

Abstract: This article examines the nutritional principles and food classification system presented in the Arabic work Ya'kūbiyye by the 15th-century Ottoman physician Muhammed bin Mahmud Shirvani. The work is among the earliest examples of Ottoman medical literature that integrates both theoretical and practical aspects of nutrition. Shirvani presents a multi-layered approach, classifying foods not only by their temperament but also by their effects on the body, their digestibility, nutritional value, and the type of chyme— the semi-liquid mass formed in the stomach after food is ground and partially digested—into which they are transformed. The work, which consists of twenty-three chapters, examines in detail various aspects of foods such as their being sweet or gallic, their benefits or harms to the stomach, waste production, potential for bloating, and blockage. Shirvani's classification method reflects not only the medical knowledge of his time but also serves as a guide for public health. The plain language and didactic style of the work indicate that it was intended for both physicians and the public. Furthermore, the text emphasizes that each individual should be nourished according to their temperament, and the foundations of the concept of personalized diet in classical medicine are shed light on. The importance of consuming foods in proper combinations, their appropriate processing and preparation, and their suitability to one's temperament is underscored. Ya'kūbiyye stands as a valuable source in terms of historical context, theoretical insight, and practical application, representing one of the earliest systematic approaches to preventive medicine and dietetics in the Ottoman medical tradition. In this respect, it not only contributes to historical medical literature but also offers inspiration for contemporary studies in nutrition and dietetics.

Keywords: Shirvani, Ya'kubiyye, Ottoman Medicine, Food Classification, Nutrition.

Hekim Şîrvânî'nin Beslenme Kitabı Ya'kūbiyye'de Gıdaların Sınıflandırılması

Öz: Bu makale, 15. yüzyıl Osmanlı hekimlerinden Muhammed bin Mahmûd Şîrvânî'nin Arapça kaleme aldığı Ya'kūbiyye adlı eserindeki beslenme ilkelerini ve gıda sınıflandırma sistemini incelemektedir. Eser, klasik dönem Osmanlı tıbbının beslenmenin teorik ve pratik yönlerini bir araya getiren erken dönem örneklerinden biridir. Şîrvânî, gıdaları sadece mizaç esasına göre değil, vücut üzerindeki etkileri, sindirilebilirlikleri, besleyicilik dereceleri ve midede oluşturduğu kimusa (besinlerin midede öğütülüp sindirildikten sonra dönüştüğü sıvı) göre de sınıflandırarak çok katmanlı bir yaklaşım sunar. Yirmi üç fasıldan oluşan eserde; gıdaların "latif ya da galiz oluşu", mideye faydası veya zararı, atık üretimi, şişkinlik yapma potansiyeli ve tıkanıklık oluşturma gibi çeşitli yönleri detaylı biçimde ele alınmıştır. Şîrvânî'nin gıdaları sınıflandırma biçimi, sadece dönemin tıbbî bilgi birikimini değil, aynı zamanda halk sağlığına yönelik bir rehberliği de yansıtmaktadır. Eserdeki sade dil ve didaktik üslup, metnin yalnızca hekimlere değil, halka da hitap ettiğini göstermektedir. Ayrıca her bireyin mizacına göre beslenmesi gerektiği vurgulanarak klasik tıptaki kişiye özel diyet anlayışının temelleri açıklığa kavuşturulmaktadır. Gıdaların mizaca uygunluğu kadar doğru kombinasyonlarla tüketilmesi ve uygun şekilde işlenip hazırlanmasının da önemi vurgulanmaktadır. Ya'kūbiyye, Osmanlı tıbbında koruyucu hekimliğin ve diyetetiğin erken dönem sistematik yaklaşımlarından biri

olarak hem tarihsel hem teorik ve hem de pratik açıdan değerli bir kaynaktır. Bu yönüyle eser, tıp tarihi literatürüne katkı sağlamakla kalmayıp, günümüz çalışmalarına katkı sağlayabilecek içeriktedir.

Anahtar Kelimeler: Şîrvânî, Ya'kûbiyye, Osmanlı Tıbbı, Gıdalar, Beslenme.

Giriş

XV. yüzyılın ilk yarısında yaşamış olan Muhammed bin Mahmûd bin Hacı eş-Şîrvânî, Osmanlı tıbbının en üretken hekimlerinden biridir. Hakkındaki biyografik bilgiler sınırlı olsa da Şîrvanlı bir ailenin çocuğu olduğu ve Anadolu'ya göç ettiği düşünülmektedir. Hem Arapça hem Osmanlı Türkçesiyle çok sayıda eser kaleme almıştır.¹

Günümüze kadar tıp tarihi çalışmalarında Hekim Şîrvânî'nin birçok eseri transkribe edilmiş veya tercüme edilerek literatüre kazandırılmıştır. Ancak bugüne kadar tercüme edilmeyen Arapça eseri Ya'kûbiyye, özellikle gıda ve sağlık ilişkisini ele alan klasik bir Osmanlı tıp metnidir.

Bu çalışmanın amacı, 15. yüzyıl Osmanlı hekimi Şîrvânî'nin Ya'kûbiyye adlı eserinde gıdaları nasıl sınıflandırdığını ortaya koymaktır. Eserin sistematığı incelenerek, gıdaların hangi kriterlere göre tasnif edildiği, hangi ölçütlerin dikkate alındığı ve bu yaklaşımın dönem tıbbındaki anlamı analiz edilmiştir.

1. Ya'kûbiyye Eseri Üzerine

Ya'kûbiyye, Şîrvânî'nin bugüne kadar detaylı analizi yapılmamış eserlerinden biridir. Eser, Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Süleymaniye Yazma Eser Kütüphanesi Şehid Ali Paşa koleksiyonunda 2118/1 numarada kayıtlı olan son kısmı eksik tek nüshasına dayanılarak ilk kez tarafımızca günümüz Türkçesine çevrilmiş ve çalışılmıştır. Eserin mevcut nüshası, toplamda 96a varak numarasına kadar ulaşmaktadır. Nüshanın 95b varakta yer alan fitil tarifi yarım kalmış olup takip eden 96a'da ise Osmanlı Türkçesiyle yazılmış bir macun tarifi bulunmaktadır. Bu bulgular, eserin son sayfalarının eksik olduğu kanaatini desteklemektedir. Eserin son bölümünde ne kadarlık bir kısmın eksik olduğunu belirleyebilmek adına gerek Türkiye'deki yazma eser katalogları gerekse yurt dışındaki çeşitli koleksiyonlar taranmıştır. Ancak yapılan incelemelere rağmen aynı isimle kayıtlı başka bir nüshaya rastlanmamıştır. Bu nedenle elimizdeki şu an için bilinen tek nüsha olduğu söylenebilir. Bu durum dolayısıyla eserin eksikliği ile ilgili herhangi bir karşılaştırma veya tamamlama imkânı bulunamamaktadır.

Eser hem teorik hem pratik bilgiler içeren, mensur tarzda yazılmış bir tıp metnidir. Halkın anlayabileceği şekilde kurgulanmış yapısı, yalın dili ve didaktik üslubuyla dikkat çeker. Eser bir mukaddime, yirmi üç fasıl, bir hatime ve mürekkebb ilaçların nasıl hazırlanacağına dair dokuz ek bölümden oluşmaktadır.

---

¹ Mustafa Argunşah, "II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed Bin Mahmûd Şîrvânî ve Türkçe Eserleri", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Erciyes University Journal of the Institute of Social Sciences* 4 (1990), 483-498.

Eser, Allah'a hamd, Peygamber'e salât ve eserin ithaf edildiği Germiyanogulları Beyi II. Yakub Bey'e övgüyle başlar. Bu kısımda yazarın ve kitabının adı, telif sebebi ifade edilir. Eserin telif edilme amacı, insan sağlığını koruma ve hastalıkları önlemede beslenme kurallarının önemini vurgulamaktır. Şirvânî, halkın sağlığı koruma ve tedavi olmaya ilişkin bilgi düzeyinin yetersiz olduğunu ve tıbbi uygulamaların eksiklik taşıdığını belirtir. Ardından insanın anatomisi, mizacın etkileri, hekimin görevi, insan ömrünün dönemleri ve bu dönemlere uygun beslenme ihtiyaçları, doğal ölüm gibi konular işlenir. Mukaddimenin sonunda Şirvânî, gıdaları yirmi üç fasılda ele alacağını belirterek beslenmenin, sağlığın korunmasındaki önemine vurgu yapar.

Eserin bölüm başlıkları: 1) Mulattif gıdalar, 2) Galiz gıdalar, 3) Latif ve galiz arasındaki gıdalar, 4) Sindirilmesi kolay ve hızlı gıdalar 5) Sindirilmesi zor ve yavaş gıdalar, 6) Fazla atık üreten gıdalar², 7) Besleyiciliği az olan gıdalar, 8) Fazla atık üreten gıdalar, 9) Az atık üreten gıdalar 10) Mideye faydalı olan gıdalar, 11) Mideye zarar veren gıdalar, 12) Şişkinlik yapan gıdalar, 13) Gazları giderici olan gıdalar, 14) Tıkanıklıkları açıcı olan gıdalar, 15) Tıkanıklık oluşturan gıdalar, 16) Baş ağrısına sebep olan gıdalar, 17) Sıcak ve nemli gıdalar, 18) Sıcak ve kuru gıdalar, 19) İkisi arasında dengede olan gıdalar, 20) Soğuk ve nemli gıdalar, 21) Soğuk ve kuru gıdalar, 22) İkisi arasında dengede olan gıdalar, 23) İyi kimüs oluşturan gıdalar.

2. Klasik Tıpta Unsurlar, Nitelikler, Hıltlar, Mizaçlar ve Sindirim

Klasik tıp anlayışında evren dört temel unsurdan oluşur: Ateş, hava, su ve toprak. Her unsur iki nitelik taşır. Ateş, sıcak ve kuru iken hava, sıcak ve yaş niteliktedir. Su, soğuk ve yaş iken toprak, soğuk ve kuru nitelikler taşır. Bu nitelikler "keyfiyet" olarak adlandırılır. Dört unsurun taşıdığı temel nitelikler, yalnızca varlıkların yapısını değil, insan bedeninde besinlerin sindirim süreciyle ortaya çıkan dört hıltın oluşumunu ve niteliğini de belirler. İnsanda dört temel vücut sıvısı yani hılt bulunur. Bunlar kan, balgam, sarı safra, kara safradır (sevda). Kan sıcak ve yaş, balgam soğuk ve yaş, sarı safra sıcak ve kuru, kara safra ise soğuk ve kurudur. Bu tıp anlayışında sağlık ancak hıltların dengede olmasıyla mümkündür. Bozuk hıltlar veya hıltların miktar olarak dengede olmamaları hastalığa neden olur ve uygun beslenme veya ilaçlarla dengelenmeleri ya da vücuttan atılmaları gerekir. Dört unsurun niteliklerinin insandaki bileşimi ise mizacı belirler. Mizaçlar bireyde baskın olan hıltı göre belirlenir ve isimlendirilir. Demevî mizaç bireyde kan hıltının baskın olduğunu ve onun nitelikleri olan sıcak ve yaş tabiata sahip olduğunu gösterir. Diğer hıltlar ise safravî, balgamî ve sevdavi mizaçtır. Mizaç kişiye özgü, yaşa, mevsime ve coğrafyaya bağlı değişken bir dengenir. Tedavide ve beslenmede mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır.³

Belirtildiği üzere hıltlar doğrudan yediğimiz ve içtiğimiz besinlerden oluşur. Bu oluşum bedenın dört farklı aşamada gerçekleştirdiği bir dizi sindirim evresinin sonucudur. Sindirim ağızda başlar ancak esas dönüşüm (istihale) midede olur. Besinler midede öğütülür ve kimüs (keymûs) adı verilen koyu arpa suyunu andıran homojen bir sıvıya dönüşür. Kimüs, besinlerin

² Bu başlığın müstensih tarafından sehven yanlış yazılmış olabileceği düşünülmektedir. Metnin içeriği bakımından 'Besleyiciliği çok olan gıdalar' olması muhtemeldir.

³ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*, çev. Esin Kâhya (Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 2018).

ilk sindirim ürünüdür. Bu sıvının faydalı olan kısmı emilmek üzere bağırsaklara geçerken faydasız kısmı dışkı olarak vücuttan atılır. Mideden emilen kimüs karaciğere taşınır ve pişer. Bu ikinci sindirimdir. Bu süreçte kimüsten dört temel hılt ortaya çıkar:

1. Kan (en değerli ve besleyici kısım),
2. Sarı safra (kanın köpüğü),
3. Kara safra (kanın çökeltisi),
4. Balgam (yeterince pişmemiş kan).

Karaciğerde oluşan kan kalbe ulaşır ve oradan tüm vücuda atardamarlar aracılığıyla taşınır. Üçüncü sindirim damarlarda meydana gelir. Damar içindeki bu dolaşım süreci, hıltların bedene dağılmasını ve organlara ulaşmasını sağlar. Son sindirim, organlarda gerçekleşir. Her organ, kendine has mizacına ve ihtiyacına uygun olan kısmı kandan çeker. Sağlıklı bir sindirim sürecinin sonunda organlar beslenir, vücut dengede kalır.⁴

3. Klasik Osmanlı Tıbbında Beslenme Anlayışı

Osmanlı tıbbında beslenme yalnızca karın doyurmak değildir; mizacın dengesini korumak ve sağlığı sürdürülebilir kılmak açısından da temel bir disiplindir.⁵ Bu dönemde “sitte-i zaruriyye” (sağlıklı yaşamın altı temel ilkesi) çerçevesinde beslenme, diğer yaşam koşullarıyla birlikte değerlendirilir. Bu altı ilke şunlardır:⁶

1. Hava
2. Yeme-içme
3. Fiziksel hareket
4. Ruhsal durum
5. Uyku-uyanıklık
6. Boşaltım

Gıdalar, sadece içerikleriyle değil hazırlanışı, pişirilmesi ve tüketilme zamanına göre de değerlendirilir. Mevsim, yaş, cinsiyet ve coğrafyaya göre beslenme farklılık gösterir. Doğru besin seçimiyle dört hıltın dengede tutulması amaçlanır. Bu hıltların dengesizliği hastalığa yol açtığından önce gıda ile tedavi, ardından gerekirse ilaçla müdahale esastır.⁷ Gıdalar sadece bedeni besleyen maddeler olarak değil, mizacı etkileyen, eğer doğru tercihler yapılmazsa bedene zarar verebilecek unsurlar olarak değerlendirilmiştir. Bu bağlamda hekimler, yiyeceklerin özelliklerini, etkilerini ve mizaca göre uygunluklarını bilmeli, buna göre önerilerde bulunmalıdır.⁸ İyi gıdalar, bedene benzer olan, onu besleyen ve fizyolojik dengeyi bozmayan yiyeceklerdir.⁹ Herkesin vücut yapısına uygun gıdaları tanıyıp ayırt edebilmesi gerekir. Öğle ve akşam olmak üzere günde iki öğün yemek tavsiye edilir. İdeal olan iki günde üç öğün

⁴ İbn-i Sînâ, *el-Kânûn fi't-tıbb*.

⁵ Ayten Altıntaş, “Osmanlı Hekimlerinin En Önemli Görevi Gıda mı Deva mı?”, *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, (2016), 261-272.

⁶ Nil Sarı, “Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam”, *Türk Mutfağı*, (2008), 137-151.

⁷ Sarı, “Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam”.

⁸ Altıntaş, “Osmanlı Hekimlerinin En Önemli Görevi Gıda mı Deva mı?”

⁹ Altıntaş, “Osmanlı Hekimlerinin En Önemli Görevi Gıda mı Deva mı?”

tüketilmesidir.¹⁰ Bu tıp anlayışında her madde sıcak, soğuk, nemli ve kuru niteliğe sahip olduğu gibi her bir yiyecek-içecek de bu nitelikleri barındırır.¹¹ Gıdalar, bu nitelikleri bilindikten sonra tüketilmelidir. Her bir kişi kendi mizacını da göz önünde tutarak beslenmelidir.

4. Ya'kûbiyye'de Sağlığın Korunması ve Beslenme İlkeleri

Ya'kûbiyye'de beslenme ilkeleri dört temel unsura dayanır: Bireyin tıbbi bilgiye sahip olması veya hekim tavsiyesine uyması, gerekli gıda ve ilaçlara erişebilmesi, yeterli boş zamana sahip olması ve nihayetinde sağlığını koruma konusunda istekli ve özenli davranması. Şîrvânî'ye göre çoğu bireyin sağlığını etkin biçimde koruyamamasının temel sebebi, bu dört unsurun nadiren bir arada bulunmasıdır.

Klasik dönem Osmanlı tıp anlayışıyla örtüşen biçimde bu eserde de her bireyin mizacına uygun gıdalarla beslenmesi gerektiği vurgulanmıştır. Örneğin sıcak mizaca sahip kişiler soğuk nitelikli gıdalarla, soğuk mizaca sahip kişiler ise sıcak gıdalarla beslenmelidir. Beslenmede yalnızca gıda seçimi değil, öğünlerin zamanlaması ve tüketilen besinlerin birbiriyle olan etkileşimi de büyük önem taşır. Gıdaların sindirim hızları dikkate alınarak tüketim sıralaması belirlenmeli, hızlı ve yavaş sindirilen gıdalar birlikte tüketildiğinde mide yapısına uygun bir sıralama izlenmelidir. Ayrıca bir öğünün sindirimi tamamlanmadan yeni bir öğün alınmamalı, su tüketimi ise sindirim başladıktan sonra gerçekleştirilmelidir. Yemeklerin serin vakitlerde, özellikle iştahın güçlü olduğu zamanlarda alınması önerilmektedir. Öğün düzeni, bireyin alışkanlıklarına ve sindirim gücüne göre değişmelidir. Alışkanlıkların ani biçimde değiştirilmesi de sağlığa zarar verebilir. Dolayısıyla yemek zamanları ve öğün sıklığı bireysel alışkanlıklarla uyumlu olacak şekilde düzenlenmelidir. Ayrıca iştah, gıdanın o bedene uyumlu olmasının önemli bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Son olarak bir organın hastalığı söz konusu olduğunda beslenme stratejisi genel beden ihtiyacından ziyade o organın gereksinimlerine göre şekillendirilmelidir. Böylece beslenme, yalnızca bedenin geneline değil, patolojik durumlara göre de düzenlenir. Bu yaklaşım, gıdanın hem tedavi edici hem de koruyucu bir unsur olarak ele alındığını göstermektedir.

5. Ya'kûbiyye'de Gıdaların Sınıflandırılma Biçimi

Eserde gıdalar yirmi üç fasılda değerlendirilmiştir. Biz bu bölümleri, vücuttaki etkilerine, mizacına, besleyiciliğine, sindirilebilirliğine ve oluşturduğu kimusa göre olmak üzere toplam beş başlık altında sınıflandırdık.

5.1. Vücuttaki Etkilerine Göre Sınıflama

Şîrvânî, gıdaları öncelikle vücutta bıraktıkları etkiler bakımından değerlendirmiştir. Bu bağlamda bazı gıdaların baş ağrısı yaptığı, kimilerinin mideye zarar verdiği, bazılarının ise vücutta şişkinlik veya tıkanıklık oluşturduğu belirtilmiştir. Her bir grup, belirgin etkileri üzerinden tanımlanmış ve bu etkileri taşıyan örnek gıdalarla somutlaştırılmıştır.

5.1.1 Mulattif Gıdalar

¹⁰ Nil Sarı- Fatma Meliha Şen, "Osmanlı Tıbbından Örneklerle Tıp ve Zaman İlişkisi", *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu, 08-11 Ekim 2015/Konya = International Symposium on Time in Islamic Civilization, 08-11 October 2015/Konya II* (2016), 49-67.

¹¹ Sarı, "Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam".

Mulattif gıdalar, vücuda alındıktan sonra parçası haline geldikleri organı hafif, ince yapılı ve daha çözünür hale getiren, sindirimi kolaylaştıran ve vücut sıvılarının yoğunluğunu azaltan gıdalardır. Bu gıdalar hem sindirim sistemi hem de bedenin genel mizacı üzerinde olumlu etkilere sahiptir. Özellikle doğal sıcaklığı düşük olan balgamî mizaçlı kişilerde tercih edilmesi önerilmektedir. Bu gıdalar işlevselliklerine göre üç gruba ayrılır.

1. İnce ve hafif kan oluşturan, sindirimi kolay gıdalar:

Şirvânî'ye göre bu gıdalar lüks ve rahat yaşam süren bireyler için uygundur ve vücudun doğal sıcaklığını dengelemeye yardımcı olur. İyi yıkanmış buğdaydan yapılan ekmek, piliç, orman tavuğu, keklik, bıldırcın, küçük balık etleri ile kabak ve maş fasulyesi gibi sebzeler, bu gıdalara örnek olarak gösterilebilir.

2. Yoğun yapıda olsa da galiz kimusu yumuşatan keskin tatlı gıdalar:

Örnekleri turp, soğan, pırasa ve şalgamdır. Bu sebzeler pişirildiğinde keskinliklerini kaybederler. Ayrıca aşırı tüketimleri zararlıdır.

3. Kalın ve yapışkan kimusu yumuşatan gıdalar:

Dört gruba ayrılır:

a) Tatlı ve lezzetli olanlar: arpa suyu, kuru incir, ceviz, fındık, bal ve kavun.

b) Ekşi olanlar: sirke, nar ekşisi, ekşi üzüm suyu, sirkengebin.

c) Balgam kesici ve keskin olanlar: hardal, sarımsak, kereviz, kekik, kuşburnu, su teresi, nane, adaçayı, dereotu, kimyon, keraviya. Bu grup gıdalar uzun süre tüketilirse kanın aşırı incelmesine, bedenin zayıflamasına, sarı safranın artmasına ve böbrek taşı gibi problemlere yol açabilir.

d) Tuzlu tat veren ve benzer etkilere sahip olanlar: tuzlu balık, peynir suyu, ıspanak, tuzla pişirilen tüm yiyecekler, tuz, boraks, nitrik asit içeren içecekler. Bu gıdalar sindirim kanalını temizler; etkileri baharatlı gıdalarla benzerdir; dikkatli kullanılmalıdır.

5.1.2. Galiz Gıdalar

Galiz gıdalar, vücuda alındıklarında organları daha güçlü, sert ve zor çözünür hale getiren, yoğun ve sindirimi güç besinlerdir. Genellikle doğal olarak kuru, sert ya da yapışkan yapıda olurlar. Yorucu iş yapanlar için uygundur çünkü bu kişilerin vücut ısısı yüksektir ve sindirim sistemleri bu gıdaları daha kolay işler. En uygun tüketim zamanı akşam yemeğidir. Yeterli ısı olmadığında ya da hareketsiz yaşam tarzında bu gıdalar sindirilemez; karaciğer gibi organlarda tıkanıklık oluşturabilir.

1. Doğal yapısı gereği galiz olanlar: manda, inek, keçi, tavşan ve dört ayaklı yaşlı hayvanların eti; meşe palamudu, kestane, kuru hurma, mercimek ve kavrulmuş bakla.

2. Doğası gereği sert ve yoğun olanlar: sığır ve keçi eti, bağırsak, acı bakla, çam fıstığı, şalgam ve börülce.

3. Pişirme ile galiz hale gelenler: karaciğer (özellikle haşlanmış/kızartılmış), uzun süre kaynatılmış süt ve süt ürünleri, koyulaştırılmış üzüm suyu (pekmez benzeri), paluze, pişirme

ve kuruluk sebebiyle kalınlaşan fırın/tandır ekmekleri, iyi yoğrulmamış veya pişmemiş tandır ekmeği, yağlı veya yağsız sac/tandır ekmekleri.

4. Doğal yapışkanlık nedeniyle galiz olanlar: ırmık, süt, beyin, peynir, patlıcan ve sert balıklar.

5. Soğuk ve galiz kimus oluşturanlar: olgunlaşmamış meyveler, salatalık, alıç, turunçgillerin iç kısmı ve ekşimiş yoğurt.

5.1.3. Latif ve Galiz Arasında Orta Seviyede Gıdalar

Orta seviyede olan yiyecekler, vücutta ne çok yumuşak ne de çok sert bir yapı oluşturur; sindirimi latif gıdalardan yavaş, galiz gıdalardan daha hızlıdır. Dengeli, çok yorulmamış ve zayıf mideye sahip ama aşırı besine ihtiyacı olmayan kişiler için uygundur. Orta düzey gıdalar vücut direncini artırır, cildi canlandırır ve meni üretimini destekler. Bu gıdalar orta kalınlıkta, kabuğu alınmış buğdaydan yapılmış iyi yoğrulmuş ve mayalanmış tandır ekmeği, süt ve suyla iyice yumuşatılarak pişirilmiş pirinç, kuzu eti, koç eti, kaz kanadı, tavuk kanat ve boynu, testisleri alınmış horoz eti, sülün eti, kayalık bölgelerde yaşayan küçük ve yumuşak etli balıklar, kuşkonmaz, marul, hindiba, tam olgunlaşmış incir, tam olgunlaşmış üzüm ve buna benzer gıdalardır.

5.1.4. Atık Oluşturmasına Göre Gıdalar

Atık üretimi, besinlerin işlenmesi, tüketilmesi ve sindirilmesi süreçlerinde ortaya çıkan zararlı ya da istenmeyen maddelerin birikmesidir. Yiyeceklerin içerikleri, hazırlanma ve pişirilme yöntemleri, vücutta nasıl sindirildikleri ve emildikleri, bu atıkların miktarını etkiler. Bu durum, besinlerin sindirilebilirliğini ve vücuda sağladığı faydaları etkiler.

Fazla atık üreten yiyeceklere örnek olarak çok genç hayvan etleri, sulak alanlarda ve nemli yerlerde otlayan hayvanların etleri, yağlı etler, tüm hayvanların iç organları, çiftlik kuşlarının eti, her türlü emziren hayvanın eti, suda yaşayan her türlü hayvanın eti, galiz, yapışkan ve kötü otlaklarda yetişen balık etleri, taze sebzeler gibi gıdalar verilebilir.

Az atık oluşturan gıdalar ise dağlarda, ovada ve açık alanlarda otlayan hayvanların etleri, kuşların kanatları, tavuk ve turaç eti, hayvanların paçaları, testisleri, kolları, boyunları, kuyrukları, yumurta sarısı ve buna benzer gıdalardır.

5.1.5. Mide Üzerindeki Etkisine Göre Gıdalar

Mideyi rahatlatıcı gıdalar, mide sağlığını destekleyerek rahatlatır ve güçlendirir. Özetlemek gerekirse keçi sütü, yayık ayranı, tereyağı, hurma, kestane, kuru üzüm, kayısı, şeftali, nar, ayva, ağaç kavunu, armut, kabuklu badem, fıstık, zeytin, zeytinyağı, marul, hindiba, semizotu, reyhan, kereviz, kişniş, soğan, sarımsak, turp gibi gıdalar mideyi iyileştirmeye yardımcıdır.

Mideyi zayıflatan ve sindirimi zorlaştıran bazı gıdalar da vardır. Bunlar beyaz nohut, yaş nohut, fasulye, susam, aspir, keten tohumu, kenevir, iç yağ, kuyruk yağı, kemik iliği, yağlı etler, balık, tavada pişirilmiş yumurta, tere, pırasa, karpuz, süt ürünleri ve bunlara benzer gıdalardır.

5.1.6. Şişkinlik Yapan Gıdalar

Arpa ekmeği, pirinç ekmeği, mercimek, bakla, nohut, fasulye, hurma, üzüm, incir, nar, ekşi elma, muz, armut, süt, yoğurt, pazı, ıspanak, su teresi, soğan, turp, şalgam, havuç, enginar, çemen otu şişkinlik yapar. Bu tür gıdalar sindirim sisteminde gaz sorunlarına da neden olabilir. Tüketim miktarına dikkat edilmesi gerekmektedir.

5.1.7. Gazları Gideren Gıdalar

Gazları gideren yiyecek ve içecekler, sindirimi kolaylaştıran, gaz oluşumunu engelleyen ve mevcut gazı vücuttan atmaya yardımcı olan özelliklere sahiptir. Bu yiyecekler genellikle sindirimi iyileştirir, şişkinliği azaltır ve sindirim sistemini rahatlatır. Kepek, kenevir, pişirilmiş süt ürünleri, ağaç kavunu kabuğu ve yaprağı, elma, Hindistan cevizi yağı, kereviz, pırasa, sedef otu, dereotu, sarımsak, kekik bu gruptandır.

5.1.8. Tıkanıklığa Neden Olan Gıdalar

Mayasız ekmek, sacda pişirilen ekmek, deri, süt ürünleri ve peynir; karaciğer ve dalakta tıkanıklık oluşturur. Kekik veya karabiber ile tüketildiğinde sütün bu etkisi azalır. Tatlılar, karaciğer ve dalakta yoğunluk varsa zararlıdır. Kuru hurma ve yaş hurma da bu gruba girer.

5.1.9. Tıkanıklıkları Açan ve Temizleyici Etkisi Olan Gıdalar

Bu gıdalara nohut, acı bakla, yabani hayvan kırmızı etleri, arı kuşu eti, pişirilmiş süt ürünleri, incir, ağaç kavunu ekşisi, armut, badem, menengiç, karpuz, karpuz çekirdeği, patlıcan, şeker kamışı, hindiba, pazı, ıspanak, lahana, nane, su teresi, kereviz, kuşkonmaz, şalgam, soğan, sarımsak, pırasa, turp, kekik, bal şerbeti, sirkengebin örnek olarak verilebilir.

5.1.10. Baş Ağrısına Neden Olan Gıdalar

Çemen otu, kenevir, süt ürünleri, hurma, üzüm, siyah olgun zeytin, ceviz, fındık, menengiç, soğan, enginar, yabani enginar, andız otu ve benzerleri baş ağrısına neden olan gıdalardandır.

5.2 Mizacına Göre Sınıflama

Şirvânî, her bir besinin baskın mizaç özelliğini belirlemiş ve bu bilgileri başlıklar halinde derlemiştir. Gıdaların mizacına göre değerlendirilmesi hem beslenmenin kişiye özgü düzenlenmesini sağlamakta hem de koruyucu hekimlik açısından işlevsel bir temel sunmaktadır.

5.2.1. Sıcak ve Nemli Gıdalar

Müellife göre bu besinler, soğuk ve kuru bölgelerde, bedeninde soğukluk ve kuruluk baskın olan kişilerin ihtiyaç duyduğu gıdalardır. Bu nedenle sıcak ve nemli mevsimlerde veya bu iklimin görüldüğü bölgelerde yaşayanlar ve demevî mizaca sahip olanlar bunlardan kaçınmalıdır. Genel olarak tüm etler sıcak ve nemlidir. Süt, taze incir, üzüm, dut, hünnap, muz, şeker, terencübin, taze ak nohut, siyah nohut, fasulye türleri, karabiber tohumu, susam, Hindistan cevizi, tere ve şalgam da bu gruba girer.

5.2.2. Sıcak ve Kuru Gıdalar

Bu gıdalar vücutta kurutucu ve ısıtıcı etki yapar. Bunlar soğuk ve nemli mizaca sahip kişiler için uygundur; soğuk ve rutubetli iklimlerde tüketilmesi tavsiye edilir. Pişmiş buğday, acı bakla, hayıt tohumu, fıstık, meneviş, bal, keçiboynuzu, zeytinyağı, fındık, kestane, patlıcan, tarhun, kereviz, sedefotu, su teresi, tere, reyhan, sarımsak, soğan, pırasa, turp, dereotu, kekik çeşitleri bu gruba girer.

5.2.3. İkisi Arasında Mutedil Olan Yiyecekler

Bu gruba keten tohumu, tatlı elma, ağaç kavunu kabuğu, badem, çam fıstığı, şeker kamışı, kuşkonmaz, enginar, kuru incir, kuru üzüm ve kişmiş üzümü örnek olarak verilebilir.

5.2.4. Soğuk ve Nemli Gıdalar

Yaş bakla, beyin, meme eti, balık eti, yılan balığı, şeftali, ağaç kavunu, erik, ekşi erik, acur, salatalık, marul, yemen baklası (hoşkuran), kayısı, pancar, ıspanak, semizotu bu gruptaki gıdalardır.

5.2.5. Soğuk ve Kuru Gıdalar

Bu grupta arpa, darı, mısır, mercimek, mürdümük, palamut, haşhaş, paça, böbrek, yabancı hindiba, horasan baklası, taze kişniş, kurutulmuş kişniş, bektaşi üzümü, tarla sarmaşığı ve buna benzer gıdalar yer alır.

5.2.6. İkisi Arasında Mutedil Olan Gıdalar

Maş fasulyesi, Şam dutu ve acem eriği bu gruba örnek olarak verilebilir.

5.3. Besleyiciliğine Göre Sınıflama

Eserde yer alan sınıflamalardan biri de gıdaların besleyicilik düzeyine ilişkindir. Şirvânî, bazı gıdaları "çok besleyici" olarak nitelerken bazılarını "az besleyici" ya da "besleyici olmayan" olarak değerlendirmiştir. Bu sınıflama kişinin mizacına, sindirim gücüne ve hastalığının doğasına göre doğru besin tercihi yapabilmesi açısından önem taşır.

5.3.1. Besleyiciliği Çok Olan Gıdalar:

Bu gıdalar, içeriklerinde fazla besin bulundurdıkları ve bedene uyumları sayesinde çok besleyicidir. İyi sindirildiklerinde bol miktarda besin sağlarlar ve özellikle hastalıktan yeni kurtulmuş, yolculuk yapan veya vücudu daha fazla beslenmeye ihtiyaç duyan kişiler için uygundur.

Örnek olarak simit, fırın ekmeği, tavada pişirilmiş ekmek, süt ve suyla pişirilmiş pirinç, nohut, acı bakla, bakla, kestane, haşhaş (bal veya şekerle yenildiğinde daha besleyici olduğu ifade edilmiştir), süttten kesilmiş hayvanlar, kuzu eti, sığır eti, tavuk beyni, turaç, akbaba, büyük balıklar, yumurta sarısı, kaz kanadı, tavuk kanadı, ayva, ağaç kavunu, armut, şekerle yenildiğinde yaş ceviz, esmer şekerle veya faniz ile yenilen badem, Hindistan cevizi, çam fıstığı ve kuru üzüm verilebilir.

5.3.2. Besleyiciliği Az Olan Gıdalar:

Az besleyici olan gıdalar genellikle daha ince, kuru veya nemli olmayan, çok hareketli ve az yağlı etlerden oluşur. Bu gıdaların besin değeri genellikle düşüktür. Ayrıca gıdaların

besleyiciliği, onların latif, aşırı kuru ve aşırı nemli olmaları ya da atık oranlarının yüksekliği gibi faktörlerle de ilişkilidir.

Kepeği ayrılmış undan yapılan ekmek, ince ve küçük ekmekler, arpa ve arpa ekmeği, pirinç, darı, mısır, mercimek, taze fasulye, maş fasulyesi, keten tohumu, aspir, çok genç hayvan etleri, tuzlanmış ve yağlı etler, deri, paça, işkembe, bağırsaklar, akciğer, yağ, iç yağı, kuyruk, horozsuz yumurtalar, kuş yumurtaları, inek sütü, eşek sütü, at sütü, üzüm, dut, nar, elma, zeytin, ceviz, fındık, Antep fıstığı, hünnap, menengiç, alıç, acem eriği, mersin meyvesi, bal kabağı, pazı, lahana, semizotu, soğan, havuç, kapari bu gruba verilen örneklerdir.

5.4. Sindirilebilirliğe Göre Sınıflama

Şirvânî, gıdaların sindirim hızlarını da dikkate alarak bir ayrıma gitmiştir. Hızlı sindirilen gıdalar ile yavaş sindirilen gıdalar arasındaki fark, sindirimi etkileyen bazı faktörlere göre şekillenmektedir. Gıdanın doğası bu faktörlerden biridir. Latif, nemli, yumuşak ve hoş kokulu gıdalar daha hızlı sindirilir. Ayrıca beden mizacına göre de yiyeceklerin sindirilebilirliği değişir. Pişirme yöntemleri de önemlidir. Örneğin haşlama gibi daha hafif pişirme yöntemleri ile hazırlanan yiyecekler daha kolay ve hızlı sindirilir. Şirvânî'nin bahsettiği bir diğer faktör de lezzettir. Lezzetli yiyecekler daha iştahla ve isteyerek tüketildiği için çabuk sindirilir.

5.4.1. Sindirilmesi Kolay ve Hızlı Gıdalar:

Genç, hadım edilmiş ve hareketli hayvanların etleri, keçi ve ceylan yavrusu eti, kayalık bölgede yaşayan küçük ve yumuşak etli balıklar, ön ayaklar, kemiklere yakın et, yabani kuşlar (orman tavuğu, turaç, tavuk pilici), evcil kuşlar (tavuk, erkek civciv), pirinç (süt ve suyla pişmiş), kabuksuz iyi yoğrulmuş buğday ekmeği, tandır ekmeği, az kepekli ekmek, marul, pazı, ıspanak, yemen baklası, semizotu, incir, üzüm, kayısı, dut, şeftali, kavun, bal kabağı, zerdali, ceviz, şeker, terengübin ve tatlı içecekler bu gruba girer.

5.4.2. Sindirilmesi Zor ve Yavaş Gıdalar:

Bu gruptaki gıdaların genel özellikleri kuru, sert, yapışkan, çok yağlı, çok atıklık, tadı hoş olmayan, baharatlı, aşırı acı veya aşırı soğuk olmalarıdır. Ayrıca beden mizacına ters düşen veya mizaç dengesini bozan gıdalar da kişiden kişiye değişiklik göstererek zor sindirilir. Bu yiyecekler besin açısından zengin olabilirler ama mideyi yavaş terk ederler.

Mayasız, sıcak, kızarmış, süt veya yağ karışımı ekmekler, pişmiş buğday, kavut, karaca darı, darı, mısır, mercimek, nohut, maş fasulyesi, meşe palamudu, susam; yaşlı, büyük cüsseli hayvanlar, beyin, kemik iliği, bağırsak, böbrek, kalp, tavşan, yırtıcı hayvanlar, su kuşları (ördek, kaz), bataklık kuşları, sert etli kuşlar (üveyik, turna, tahtalı güvercin), yaşlı kuşların boyun ve kanatları, balıkların iri, yağlı ve kirli sular da yaşayan türleri; yumurta beyazı, haşlanmış yumurta, kaygana, sıvı yağlı omlet; ayva, armut, fındık, badem, menengiç, çam fıstığı, alıç, üvez, keçi boynuzu, acur, salatalık, kereviz, turp bu gruptadır.

5.5. Oluşturduğu Kimusa Göre Gıdalar

Şirvânî'ye göre iyi kimus oluşturan besinler: Buğday ekmeği, iyi pişirilmiş simit, bir yaşında oğlak eti, tavuk eti, turaç eti, orman tavuğu eti, keklik eti, küçük balıklar (temiz sular da

yetişmiş, pislikten arınmış), tam olgunlaşmamış yumurtalar, kuş kanadı (özellikle tavuk ve benzeri kuşların), keçi sütü gibi gıdalar bu gruba girer. Bu gıdalar ne aşırı güçlü ne de aşırı zayıf yapıdadır. Aşırılıktan uzak, mutedil yapıdadırlar. Özellikle mutedil mizaçlı bedenlere ve ılımlı iklimlere uygundurlar. Ne tamamen latif ne de tamamen galiz yapıdadır. Sadece gıdanın türü değil, hazırlanış şekli de önemlidir. Örneğin buğday ekmeği hazırlanırken iyice elenmiş un, uygun miktarda tuz, maya ve boraks eklenmiş olmalı; ekmeğin ne çok kalın ne çok ince olmalı ve tandırda pişirilmelidir. Gıdanın faydası, tazeliği ve doğru işlenmesiyle artar.

Tartışma ve Sonuç

Bu çalışmada, 15. yüzyıl Osmanlı hekimi Şîrvânî'nin Ya'kûbiyye adlı eserinde gıdalara dair yaptığı sınıflama analiz edilmiştir. Elde edilen bulgular, klasik dönem Osmanlı tıbbının gıdaları yalnızca beslenme amaçlı değil hem sağlığı koruyucu hem de tedavi edici bir unsur olarak değerlendirdiği bilgisini desteklemektedir. Şîrvânî'nin gıdaları sınıflandırırken başvurduğu temel kriterler; gıdanın yapısı (latif-galiz), mide üzerindeki etkisi (gaz yapıcı, hazmı kolay-zor), mizaca etkisi (sıcaklık/soğukluk, yaşlık/kuruluk), organlara yönelik etkisi ve tedavi edici özelliğidir. Makalede derlenen veriler, Şîrvânî'nin gıda maddelerini nasıl çok yönlü değerlendirdiğini somut bir biçimde göstermektedir. Bu sınıflama anlayışı, Şîrvânî'nin dönemin tıbbi bilgi birikimini nasıl sistematik hale getirdiğini ve gıdayı sadece günlük yaşamın bir parçası olarak değil, aynı zamanda sağlıklı bir yaşam ve hastalıkların önlenmesiyle ilişkili bir unsur olarak gördüğünü göstermektedir. Bugünün beslenme-bilim ilişkisiyle karşılaştırıldığında ise bu yaklaşımın daha bütüncül ve bireyin mizacına göre şekillenen kişiselleştirilmiş bir yön taşıdığı söylenebilir. Bu çerçevede Ya'kûbiyye hem tıp tarihi hem de klasik tıpta beslenme anlayışı açısından önemli bir başvuru kaynağıdır. Ayrıca eserin sade ve anlaşılır dili, klasik dönem Osmanlı tıbbının halkla ilişkisini de gösteren bir unsur olarak değerlendirilebilir. Eserde gıdaların sınıflandırılmasıyla beslenmeye dair elde edilen sonuçlar şunlardır:

Yiyecek ve gıdaların etkileri tek bir faktöre bağlı değildir. Bu etkiler o gıdayı tüketen bireyin mizacı, yaşadığı çevre koşulları, vücut tipi gibi gıda dışı birçok faktöre bağlı olarak değişir. Bu da demektir ki bir gıdanın genelleme yapılarak “iyi” ya da “kötü” olarak değerlendirilmesi yanıltıcı olabilir. Sınıflandırma yapılırken aynı gıdanın farklı gruplar içerisinde tekrarlandığı görülebilmektedir. Bu durum aynı gıdanın farklı bağlamlarda farklı etkiler gösterdiğini de ifade eder. Bir gıda, bir kişi için besleyici olabilirken başka bir kişi için zararlı olabilir. Bu nedenle her gıdanın tek bir sınıflamaya sokulması yerine, bağlamına göre değerlendirilmesi gerektiği ortaya çıkar. Bu bağlamda, gıdaların etkilerini daha dinamik ve duruma özel ele almak önemlidir.

Klasik dönem Osmanlı tıbbının beslenme anlayışının en önemli noktalarından biri de tek bir gıda maddesinin değil, gıdaların kombinasyonunun insan sağlığı üzerindeki etkisidir. Tek başına bir gıda ne kadar sağlıklı olursa olsun, yanlış kombinasyonlarla tüketildiğinde ya da bir diyetin diğer bileşenleriyle uyumsuz olduğunda istenmeyen etkiler yaratabilir. Örneğin, bazı gıdalar tek başlarına sindirimde güçlük yaratırken, doğru bir şekilde başka gıdalarla beraber veya farklı hazırlama yöntemleri kullanılarak tüketildiğinde bu etki azalabilir. Bir gıda,

yanlış işlenmiş haliyle zararlı hale de gelebilir. Bu durum özellikle gıdanın ıslah edilmesi ve doğru şekilde pişirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır.

Tüm bu faktörleri göz önünde bulundurduğumuzda, aslında beslenme sadece belli gıdalara değer atfetmek değil, sağlıklı bir diyetin ve doğru gıda kombinasyonlarının ne olduğuna dair bir anlayış geliştirmektir. Beslenme bütüncül bir anlayış gerektirir ve gıdaların etkileri sadece tek tek değil, bir arada nasıl çalıştıkları ile anlam kazanır. Bu, tıbbın ve diyetetik anlayışının en temel yönlerinden biridir. Bu nedenle diyet ve beslenme üzerine yapılan her değerlendirme kişiye özel olmalı ve bireysel ihtiyaçlara, beden yapısına ve çevresel koşullara göre şekillendirilmelidir.

Klasik tıpta beslenme, sadece fizyolojik ihtiyaçları karşılamaya yönelik bir günlük hayat aktivitesi değil, aynı zamanda bireyin mizacına ve yaşam koşullarına uygun, hastalıklardan korunmaya yönelik dengeli bir yaşam tarzı önerisi sunması açısından büyük önem taşır. Bu yaklaşım, günümüz modern tıp ve beslenme biliminde giderek daha fazla önem kazanan kişiselleştirilmiş beslenme ve kronik hastalıkların önlenmesi gibi alanlara değerli katkılar sağlayabilir. Klasik Osmanlı tıbbından beslenmeye dair elde edilen veriler günümüz bilimsel yöntemleriyle yeniden değerlendirilerek hem halk sağlığı politikalarına hem de bireysel sağlık uygulamalarına entegre edilebilir. Bu bağlamda, klasik metinlerdeki besin sınıflamalarının modern beslenme bilimiyle karşılaştırmalı analizi ve gıda-mizaç ilişkisine dayalı bir beslenme modelinin oluşturulması gibi çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

Kaynakça.

- Altıntaş, Ayten. "Osmanlı Hekimlerinin En Önemli Görevi Gıda mı Deva mı?" *Osmanlı'da Felsefe, Tasavvuf ve Bilim*, ss. 261-272. (Erişim adresi: <http://ktpmakale.isam.org.tr/detaymklzt.php?navdil=tr&midno=910051&YazarAdiAra=ayten+alt%C4%B1nta%C5%9F>)
- Argunşah, Mustafa. "II. Murad Devrinin (1421-1451) Ünlü Hekimi Muhammed Bin Mahmûd Şirvânî ve Türkçe Eserleri." *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi = Erciyes University Journal of the Institute of Social Sciences* 4 (1990): 483-498. (Erişim adresi: <http://ktpmakale.isam.org.tr/detaymklzt.php?navdil=tr&midno=273570&tarama=%C5%9Fırvani>)
- İbn Sînâ. *el-Kânûn fi't-tıbb*. çev. Esin Kahya. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi, 2018.
- Muhammed b. Mahmûd b. Hacı eş-Şirvânî, *Ya'kübiyye*, [yazma], İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa Koleksiyonu, nr. 2118
- Sarı, Nil. "Osmanlı Tıbbında Besinlerle Tedavi ve Sağlıklı Yaşam." *Türk Mutfağı*, ss. 137-151. (Erişim adresi: <http://ktpmakale.isam.org.tr/detaymklzt.php?navdil=tr&midno=922477&YazarAdiAra=nil+sar%C4%B1>)
- Sarı, Nil – Şen, Fatma Meliha. "Osmanlı Tıbbından Örneklerle Tıp ve Zaman İlişkisi." *Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu, 08-11 Ekim 2015 / Konya = International Symposium on Time in Islamic Civilization, 08-11 October 2015 / Konya II* (2016): 49-67. (Erişim adresi: <http://ktpmakale.isam.org.tr/detaymklzt.php?navdil=tr&midno=906190&YazarAdiAra=nil+sar%C4%B1>)

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916)

Some Observations on Cholera Epidemics in Izmir (1831-1916)

Erol KARCI

İzmir Bakırçay Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü, Doç. Dr.
Izmir Bakırçay University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of History, Assoc. Prof.
İzmir, Türkiye
ekarci06@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3326-4283> | <https://ror.org/017v96566>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 19 Mayıs 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2025

Atıf/Cite As

Karcı, Erol "İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916)" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Some Observations on Cholera Epidemics in Izmir (1831-1916)

Abstract: Although their names and periods of emergence are different, epidemics have played an important role in human deaths throughout history. The first thing that comes to mind when it comes to epidemics is undoubtedly the plague. The reason for this situation is the devastation caused by the plague during its reign in Europe. Plague ceased to be a problem for Western Europe as of the end of the 17th century. Cholera, which was to replace it in the following period, was a local disease of the Indian geography until 1817. After this date, cholera, which spread outside India, caused major pandemics in the 19th century and caused many people to lose their lives. The Ottoman Empire, located on important trade routes, and Izmir, its trade gateway to Anatolia, faced many cholera epidemics in the 19th century. The first cholera epidemic in Izmir occurred in 1831 and caused many casualties. The observations of European doctors about this epidemic are remarkable. The second cholera outbreak in Izmir occurred in 1848 and caused great panic. This panic caused approximately 50000 people to leave the city. Cholera, which infected Izmir due to the Crimean War, caused a new wave of epidemics between 1852 and 1859. However, the epidemic in this period remained limited. Cholera, whose existence was officially declared on 6 July 1865, caused casualties among all residents of the city, especially Jews. Mehmet Raşit Pasha, the Governor of İzmir at the time, provided successful services during this epidemic. Between 1892-1895, there was almost no Ottoman city untouched by cholera. In the summer of 1893, cholera visited Izmir once again. Chief Inspector of Sanitation Bonkowski Pasha was sent to Izmir to make investigations and take the necessary measures. His findings and studies were effective in preventing the epidemic. During the cholera outbreaks in İzmir, some exemplary acts of charity and humanity were also observed. However, it should be noted that cholera epidemics damaged the demographic structure of the city as well as its economy. In this study, it is aimed to provide information about the main cholera epidemics in Izmir. In addition, some issues that attracted our attention during the epidemics are also included. In our study, Ottoman archive documents and research works related to our subject were used as sources.

Keywords: Ottoman Empire, Cholera, Izmir Pandemic, Epidemic.

İzmir'deki Kolera Salgınlarına Dair Bazı Tespitler (1831-1916)

Öz: İsimleri ve ortaya çıktıkları dönemler farklı olmakla birlikte salgın hastalıklar tarih boyunca insan ölümlerinde önemli rol oynamıştır. Salgın hastalık denildiğinde akla ilk gelen şüphesiz vebadır. Bu durumun nedeni, vebanın Avrupa'da hüküm sürdüğü dönemde yarattığı tahribattır. Veba, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkmıştır. İlerleyen süreçte onun yerini alacak olan kolera ise 1817'ye kadar Hindistan coğrafyasının mahalli bir hastalığı idi. Bu tarihten sonra Hindistan dışına da yayılan kolera, 19. yüzyılda büyük pandemiler yapmış ve çok sayıda insanın hayatını kaybetmesine neden olmuştur. Önemli ticaret yolları üzerinde bulunan Osmanlı Devleti ve onun Anadolu'ya açılan ticaret kapısı niteliğindeki İzmir, 19. yüzyılda birçok kolera salgını ile karşılaşmıştır. İzmir'de ilk kolera salgını 1831'de görülmüş ve çok sayıda can kaybına neden olmuştur. Bu salgına dair Avrupalı doktorların gözlemleri dikkat çekicidir. İzmir'in karşılaştığı ikinci kolera salgını ise 1848'de meydana gelmiş ve büyük paniğe neden olmuştur. Bu panik yaklaşık 50.000 kişinin şehri terk etmesine yol açmıştır. Kırım Savaşı'nın etkisiyle İzmir'e bulaşan kolera 1852-1859 yılları arasında yeni bir salgın dalgasına neden olmuştur. Ancak bu dönemdeki salgın sınırlı kalmıştır. Varlığı 6 Temmuz 1865'te resmen ilan edilen kolera ise başta Museviler olmak üzere şehrin bütün sakinleri arasında can kaybına neden olmuştur. Dönemin İzmir Valisi Mehmet Raşit Paşa, bu salgın sırasında başarılı hizmetlerde bulunmuştur. 1892-1895 yılları arasında neredeyse koleranın uğramadığı Osmanlı şehri yoktur. 1893 yılının yaz aylarında kolera İzmir'i bir kez daha ziyaret etmiştir. Hıfzıssıhha Başmüfettişi Bonkowski Paşa, incelemeler yapıp ve gerekli tedbirleri alması için İzmir'e gönderilmiştir. Onun tespitleri ve çalışmaları salgının önünün alınmasında etkili olmuştur. İzmir'deki kolera salgınları sırasında hayırseverlik ve insaniyet dolu bazı örnek davranışlar da görülmüştür. Ancak belirtilmesi gereken bir husus kolera salgınlarının şehrin demografik yapısına olduğu gibi ekonomisine de zarar verdiğidir. Çalışmamızda İzmir'de görülen belli başlı kolera salgınları hakkında ana hatlarıyla bilgiler vermek amaçlanmıştır. Ayrıca salgınlar sırasında dikkatimizi çeken bazı hususlara da yer verilmiştir. Çalışmamızda kaynak olarak konumuza ilişkin Osmanlı Arşiv belgeleri ve araştırma eserleri kullanılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Kolera, İzmir Pandemi, Salgın Hastalık.

Giriş:

Salgın hastalıklar yüzyıllar boyunca deprem, yangın ve kıtlık gibi doğal afetlerle birlikte insan ölümlerinin önemli bir nedeni olmuştur. Hızla yayılarak birçok insanın hayatını kaybetmesine neden olan salgınlar, devletlerin yıkılmasına ve orduların kırılmasına neden oldukları gibi toplumların demografik ve psikolojik olarak tahrip olmalarına da yol açmışlardır. İnsanlık tarihi kadar eski bir geçmişe sahip olan salgın hastalıklar toplumların birbirleriyle olan ilişkileri sayesinde yayılma alanları bulmuştur.¹ Öyle ki eski dünya ülkeleri arasındaki ilişkilerin yoğunlaşması toplumlar arasında dolaşan şeylerin sadece mallar, düşünceler ve tekniklerle sınırlı kalmamasına, salgın hastalıklara yol açan mikropların da toplumlar arasında taşınmasına neden olmuştur.²

Yüzyıllardır sayısız salgın hastalıkla mücadele eden insanlığın ortak hafızasında yer edinmiş olan ve salgın denildiğinde ilk akla gelen hastalık şüphesiz vebadır. Bu durumun nedeni, vebanın özellikle Avrupa’da hüküm sürdüğü dönemde nüfusun üçte birini yok etmiş olmasıyla açıklanabilir. Farklı tarihlerde ve farklı bölgelerde meydana gelen özellikle üç veba salgını tarihçiler tarafından daha geniş şekilde ele alınmıştır. Bu salgınlardan ilki 6. yüzyılda İstanbul’da yaşanan *Jüstinyen Vebası*, ikincisi 14. yüzyılda yaşanan ve tarihe kara ölüm yani *black death* olarak geçen veba salgını, sonuncusu ise 19. yüzyılın sonlarında şiddetlenen salgındır.³

Veba, 17. yüzyılın sonlarından itibaren Batı Avrupa için bir sorun olmaktan çıkmıştır. Ancak ticaret yolları üzerinde bulunan Osmanlı Devleti’nde görülmeye devam etmiş ve birçok can kaybına neden olmuştur. Başta İstanbul olmak üzere Selanik, İzmir ve Halep gibi önemli ticaret merkezleri veba salgınları nedeniyle büyük kayıplar vermiştir. Bu hastalık 19. yüzyılın ilk yarısına kadar Osmanlı coğrafyasını etkilemeyi sürdürmüştür. 1830’lardan itibaren uygulanmaya başlanan karantina sistemi ve salgının eski gücünü yitirmesi ile veba kısmen kontrol altına alınmıştır. Ancak asıl önemli husus vebadan daha tehlikeli diğer bir hastalık olan koleranın, bu dönemde küresel bir tehdit halini almasıdır. 1817’ye kadar Hindistan’la sınırlı kalan kolera bu tarihten sonra Hindistan dışına yayılmış; Asya, Afrika, Avrupa ve Amerika’da büyük pandemiler yapmıştır.⁴

1. 1831: İlk Salgın ve İlk Kayıplar

Anadolu’ya açılan önemli bir ticaret kapısı olan İzmir, 19. yüzyıldan itibaren bölgesinin en gelişmiş liman kenti haline gelmiştir. Bu nedenle salgın hastalıklardan da sıkça etkilenmiştir.

¹ Özgür Yılmaz, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi* 6/1, (2017), 27.

² William H. Mc Neill, *Dünya Tarihi*, çev. Alâeddin Şenel (Ankara: Verso-İmge, 1989), 169.

³ Fatih Artvinli, “Salgınların Tarihi: Toplumsal ve Siyasal Açından Kısa Bir Bakış”, *Türk Tabipler Birliği, Covid-19 Pandemisi Altıncı Ay Değerlendirme Raporu*, 2020, 44, https://www.ttb.org.tr/kutuphane/covid-19-rapor_6.pdf (Erişim: 18.05.2025); Veba için bkz. Andrew Nikiforuk, *Mahşerin Dördüncü Atlısı, Salgın ve Bulaşıcı Hastalıklar Tarihi*, çev. Selahattin Erkanlı (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001), 67-91; Osmanlı Devleti’ndeki veba salgınları için özellikle bkz. Daniel Panzac, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Veba (1700-1850)*, çev. Serap Yılmaz (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997), 21-65; Nükhet Varlık, *Akdeniz Dünyasında ve Osmanlılarda Veba 1347-1600*, çev. Hazal Yalın, (İstanbul: Kitap Yayınevi, 2017), 171-255.

⁴ Yılmaz, “1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri”, 27-28; Koleranın tanımı, tıbbi özellikleri ve Osmanlı coğrafyasında yaptığı salgınlar için bkz. Mesut Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, (İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2007): 4-38; Erol Karcı, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları 1908-1914* (Tokat: Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 423-445.

Osmanlı Devleti'ndeki ilk kolera vakaları 1822'de görülmeye başlamıştır.⁵ Kolera, İzmir'de ise ilk defa 24-25 Eylül 1831'de görülmüştür. Bu hastalık daha önce bilinmediği için vebaya karşı alınan tedbirler alınmıştır. İzmir'de hastalıkların kaynağı genellikle Mısır olarak görüldüğünden Mısır'dan gelen gemilere karşı karantina uygulanırken veba ve kolera vakalarının olduğu dönemlerde İstanbul'dan gelen gemilere karantina uygulanmıyordu. Kaynakların da gösterdiği gibi kolera, Odessa'dan gelen bir gemi vasıtasıyla Haziran 1831'de İstanbul'a ulaşmıştı. İzmir'deki St. Antoine Katolik Hastanesi hekimi Dr. Chessaud'ya göre kolera buradan önce İskenderiye'ye, İskenderiye üzerinden de İzmir'e taşınmıştı. Hastalık ilk olarak şehrin Musevi ve Rum mahallelerinde etkili oldu. Daha sonra ise tüm şehre yayıldı.⁶

İzmirli bir doktor olan Ferrand'ın "*Mémoire sur le Choléra de Smyrne (İzmir Kolera Salgını Üzerine Anılar)*" isimli eseri 1831'de İzmir'de görülen kolera algına dair gözlemlerini içermektedir. Eserde hastaların yaşlarını, cinsiyetlerini, isimlerini, milliyetlerini ve koleraya hangi koşullarda yakalandıklarını belirten Ferrand, tedavilerini de bu bulgular ışığında yapmıştır. Dr. Ferrand, tarafından tedavi edilen 14 kolera hastasından 7'si hayatını kaybetmiştir. 1831-1832 salgını, İzmir'de görülen ve 19. yüzyılın ikinci yarısında sıklaşan kolera salgınlarının ilkidir. Bu salgın ilk olarak, Musevi mahallesinde kendisini göstermiş ve buradan kentin diğer semtlerine yayılmıştır. Salgın sırasında şehir halkından yaklaşık 17.000 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 7.000'e yakını hayatını kaybetmiştir. Daniel Panzac⁷ da Dr. Ferrand'a dayanarak İzmir'deki 1831 kolerasına dair bazı bilgiler vermektedir. Buna göre kolera, 1831 yılı Eylül ayının 24'ünü 25'ine bağlayan gece Musevi Mahallesi'nde ortaya çıkmıştır. Museviler arasında Ekim ayının son günlerine kadar varlığını hissettiren hastalık bu tarihten sonra, önce yakındaki Rum mahallelerine, Ekim ayının 4'ünde veya 5'inde ise tüm şehre yayılmıştır. Bu tarihten itibaren hastalık her yerde özellikle de Türkler arasında şiddetle hüküm sürmüştür. Hastalığın yarattığı korku bütün halkı etkilemiş ve insanlar gruplar halinde kaçmaya başlamıştır. Özellikle İzmir'in varlıklı aileleri güvenliklerini çevre köylerde aramış, halkın önemli bir kesimi de kendisini tecrit etmiştir. Şehirdeki bedestenler, dükkanlar, mağazalar ve kamu binaları kapanmıştır. Sadece farklı milletlere ait dini yapılar açık kalmıştır. 1831-1832 kolera salgını İzmir'de en şiddetli dönemine ulaştığında günde yaklaşık 300 kişinin ölümüne neden olmuştur.⁸

⁵ İbrahim Berci, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 9, 2021/Yaz, 366.

⁶ Özgür Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Dergisi* 8 (2021/Kış), 92-97.

⁷ Daniel Panzac (1933-2012) Fransız asıllı Osmanlı tarihçisidir. Osmanlı Devleti'nde veba konulu tezi iki kitap halinde yayınlanmıştır. 1992'de Osmanlı Devleti ve Türkiye'nin ekonomik ve toplumsal tarihinin 6. Uluslararası Kongresini hazırlamıştır. Onun birbirleriyle bağlantılı çalışmaları yeni bazı konuları da gündeme getirmiştir. İlk konusu olan hastalıklar (veba ve kolera) tarihine bağlı olarak tarihi demografi hakkında birkaç makale yazmıştır. Ayrıca Osmanlı nüfusuna dair 1941-1990 yılları arasında hazırlanıp basılmış olan araştırmaların bibliyografyasını hazırlamıştır. Panzac, hastalıkların tarihçisi sıfatıyla sağlık adetleri ve politikaları tarihinin de uzmanıydı. Veba ve karantinayla ilgili iki kitabı yanında 20 kadar da makale yazmıştır. Ayrıca döneminin önemli bir sağlık koruma uzmanı olan Adrien Proust hakkında da bir kitap kaleme almıştır. 18. ve 19. yüzyıllardaki salgınların deniz yoluyla yayıldığını tespit etmiştir. Akdeniz denizciliği ile de ilgilenmiştir. Bu araştırmalar için oldukça zengin olan "*Chambre de Commerce de Marseille*" arşivlerinden sıkça faydalanmıştır. Osmanlı Devleti'nde deniz ticareti hakkında yirmiden fazla makale yayınlamıştır. Ayrıca Avrupalılarla Osmanlıların, Osmanlı suları içerisindeki deniz ticaretine dair kitabını da 2004'te bitirmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nicolas Vatin, "Panzac, Daniel", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2019), EK-2, 394.

⁸ Rauf Beyru, 19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2005), 27-30.

20 Aralık 1831'e kadar etkisini devam ettiren salgında kolera, yaklaşık 80.000 olan İzmir nüfusunun 16.000-17.000'ine sirayet etmiştir. 1848 salgınına da incelemiş olan Dr. Burguières'in tahminlerine göre hastalık 6.000-7.000 arasında bir can kaybına neden olmuştur. Dr. Chasseaud ise 1831 salgınına İzmir'de görülen 1848 ve 1854 salgını ile kıyasladığında bu ilk salgının daha şiddetli olduğunu belirtir. Ancak ölü sayısına ilişkin herhangi bir bilgi vermemektedir.⁹

2. 1848: İkinci Kolera Salgını

1831'den sonra İzmir'deki ikinci kolera salgını 1848'de görülmüştür.¹⁰ 1848 salgını aslında 1829-1851 yılları arasındaki pandeminin bir parçasıdır.¹¹ 1848'de Avrupa'nın neredeyse tamamında görülen kolera, İzmir ve çevresinde de etkili olmuştur.¹² Paris Tıp Fakültesi hocalarından olan ve kolera salgınına incelemek üzere İzmir'de bulunan Dr. Burguières'in incelemesi sayesinde bu salgının İzmir'deki seyri hakkında önemli bilgiler elde etmekteyiz. İzmir'deki 1848 salgınının kaynağı Dr. Burguières'e göre İstanbul'dur. Eylül 1847'de Trabzon'dan gelen bir gemi ile İstanbul'a ulaşan kolera 1848'de şiddetlenmiştir. 1848 baharında İstanbul'un dışına yayılmaya başlayan hastalık İstanbul'dan, Çeşme'ye asker sevk eden bir gemi ile 12 Haziran'da Çeşme'ye ulaşmıştır. 19-28 Haziran tarihleri arasında Çeşme'de koleraya yakalanan 92 askerden 64'ü hayatını kaybetmiştir. Hastalık, Çeşme'de sivillere de bulaşmış; halk can korkusuyla çevre köylere dağılmıştır. Hatta İzmir'e girmelerine izin verilmeyen birkaç aile Pınarbaşı'na sığınmıştır. Bu aileler vasıtasıyla Pınarbaşı'na da bulaşan kolera 10 gün sonra İzmir'de yayılmaya başlamıştır. Halk paniğe kapılmış ve yaklaşık 50 bin kişi şehri terk etmiştir.¹³

Bu noktada 29 Ağustos 1848 tarihli bir belge dikkat çekicidir. İzmir'de bulunan Miralay Abdullah Bey'in verdiği bilgiye göre İzmir Karantinahanesi yangın nedeniyle zarar görmüştür. Kolera ise bölgedeki şiddetini arttırmaktadır. Günde 250-300 kişi hastalanmakta ve bu nedenle bölge halkı çevre yerleşim birimlerine sığınmaktadır. Hatta muhassıl ve hâkim efendiler dahi şehri terk ederek Bornova'ya gitmişlerdir. Boşalan şehrin korunmasına askerler tarafından özen gösterilmiş;¹⁴ yangında zarar gören karantinahanenin tamiri için de gerekli emirler verilmiştir.¹⁵

Arşiv belgeleri Osmanlı Devleti'nin bu salgınla mücadele için tabip Hacı Hurşit Efendi, Cerrah İsmail, Cerrah Hüseyin ve Cerrah Bedros Efendilerden oluşan bir sıhhiye heyetini görevlendirdiğini gösterir. Alanlarında uzman oldukları vurgulanan bu personelden tabip Hacı Hurşit Efendi'ye 1500, cerrahlara ise 500'er kuruş maaş verilmesi uygun bulunmuştur. Ayrıca

⁹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 97; 91.

¹⁰ Berci, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", 366.

¹¹ Yılmaz, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", 32; Bu salgının dünya üzerindeki yayılımı ve etkisi için bkz. R. Pollitzer, *Cholera*, (Geneva: World Health Organization Monograph Series, 1959), 21-30.

¹² Beyru, 19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık, 48.

¹³ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 97; Fransız konsolosunun 26 Ağustos tarihli mektubuna göre kolera İzmir'de birkaç günden beri şiddetle hüküm sürmektedir. Kentte korku hakimdir. Varlık ailelerin tamamı, fakirlerin ise büyük kısmı şehri terk etmiştir. Şehirden kaçanların sayısı 50000'ni geçmiştir. Bk. Beyru, 19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık, 48; 1848 kolera salgınına dair gözlemlerini anlatan bir yazarın şu sözleri önemlidir: "Sokağa çıkarsanız, mağaza sahiplerinin her türlü girişi önlemek üzere, kepenklerini kapatmış olduklarını görürsünüz. Yoldan geçenler, birbirleriyle konuşmamaya kararlıdır. Tanıdıklarınız belki sizi selamlayabilirler. Ama zorunlu olmadıkça el sıkışmaktan çekinirler". Bk. Rauf Beyru, "XIX. Yüzyıl İzmir'inde Salgın Dönemleri ve Yaşam", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi, 1-3 Aralık 2005, Bildiriler*, Editörler: Eren Akçiçek-Onur Kınlı, (İzmir: Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, 2009) 286.

¹⁴ Osmanlı Arşivi (BOA.), *Babı Asaflı, Mektubi Kalemi (A.) MKT.*, 145/25.

¹⁵ Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret, Meclis-i Vala Evrakı, (A.) MKT. MVL.*, 10/76.

personelin tıbbi malzeme, harcırah ve hayvan ücretlerinin ödenmesi konusunda da gerekli talimatlar verilmiştir.¹⁶ 1848 kolerası sırasında bölge halkına yardımları dokunduğu belirtilen Loui Kostan(?) isimli doktorun ödüllendirilmesi konusunda İzmir halkından 27 kişi hükümete müracaat etmiştir. İncelediğimiz belgeye göre kolera Urla'da şiddetle ortaya çıkıp 16 gün devam ettikten sonra sona ermiştir. Bu süre zarfında birçok insan hastalık nedeniyle hayatını kaybetmiştir. Belgede bunların çoğunluğunun Müslüman olduğu belirtilerek bunun nedeninin *hastalıktan korunma konusundaki dikkatsizlik* olduğu da ifade edilmiştir. Ayrıca bölgeye memur olarak gönderilen Dr. Loui Kostan'ın, hastalığın Urla'da ortaya çıkmasından sonra İzmir Kaymakamlığını uyardığı, kendisi iki defa kolera ya yakalanmasına rağmen hastalara yardımdan geri durmadığı ve gerek İzmir'deki gerekse Urla'daki çalışmalarının takdire şayan olduğu belirtilerek ödüllendirilmesi istenilmiştir.¹⁷

Sıhhiye İdaresi'nin verilerine göre bu dönemde kolera kaynaklı 737 ölüm vakası gerçekleşmiştir. Salgından sonra elde edilen veriler 22 Temmuz ile 18 Ekim tarihleri arasında 1103 kişinin (372'si Müslüman, 376'sı Rum, 76'sı Katolik, 26'sı Ermeni ve 253'ü Musevi) kolera nedeniyle hayatını kaybettiğini gösterir. Ancak Dr. Burguieres'in tahminlerine göre gerçek can kaybı 1950 kişi civarındadır.¹⁸ 25 Ekim 1848 tarihli bir belge İzmir muhassılı tarafından şehirdeki kolera'nın sona erdiğine dair İstanbul'a bilgi verildiğini göstermektedir.¹⁹ Mösyö J.D. Noary isimli bir şahıs bu salgın döneminde İzmir'de kolera nedeniyle zor durumda kalan halka yardım için kampanya başlatmış ve kendi tabiriyle bir "*Meclis-i İane (Yardım Meclisi)*" oluşturmuştur. Bu meclise dair hazırlamış olduğu layihayı sadaret makamına sunan Mösyö Noary, söz konusu meclise merhamet sahibi birçok kişinin yardım ettiğini, her hafta iki yüzden fazla ailenin sekiz günlük ekmeklerini tedarik etmeye yetecek kadar nakdi yardım topladığını ancak bu durumun sadece sekiz ay idare edebileceğini belirtmiştir. Bu nedenle İstanbul gibi kalabalık bir şehirde günde en az 20 para vererek meclislerine yardım edebilecek on bin kişinin bulunabileceğini ve bu sayede her hafta ihtiyaç sahiplerine paylaştırılmak üzere otuz beş bin kuruşun tedarik edilebileceğini belirtmiş ve bu konuda yardım talep etmiştir.²⁰

3. 1852-1859 Yılları Arasında Kolera Salgınları ve İzmir

Kolera, İzmir'de 1852-1859 yılları arasında da etkili olmuştur. Bu dönem kolera'nın üçüncü pandemi dönemidir.²¹ 4 Aralık 1852 tarihli bir belge Osmanlı makamlarının çevrede görülen kolera vakalarını haber aldığını ve buna uygun şekilde hareket ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu doğrultuda sokaklardaki çöplerin ve su birikintilerinin kaldırılması ile temizlik hususuna dikkat edilmesi konusunda ilgililere gerekli emirler verilmiştir. Belgede

¹⁶ BOA. A/MKT.137/91.

¹⁷ Osmanlı Arşivi (BOA.), *Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.)*, 410/31.

¹⁸ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", s. 97-98; Rauf Beyru'nun eserinde verdiği bilgiye göre temmuz ayından itibaren İzmir'in tüm semtlerinde görülen kolera salgını nedeniyle 2529 kişi hayatını kaybetmiştir. İngiliz konsolosluğu tarafından günü gününe tutulan liste eğer doğru kabul edilecek olursa 1848 İzmir kolerası temmuz ayı zarfında ve Ağustos'un ilk yarısında hafif bir gelişme göstermiş, şiddetli dönemini ise Ağustos'un ikinci yarısında ve biraz da Eylül'ün ilk haftasında yaşamıştır. Salgın daha sonra giderek etkisini kaybetmiştir. Şehirde Fransızca olarak yayın yapan *İmpartial* gazetesindeki son kolera haberini baz alarak da salgının aralık ayı başlarında sona erdiği söylenebilir. Bk. Beyru, 19. *Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam*, 48-55.

¹⁹ BOA. A./MKT. 156/73.

²⁰ BOA. HR.TO. 410/30.

²¹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 98; 1852-1859 yılları arasında kolera'nın dünya genelindeki yayılımı ve etkileri için bkz. Pollitzer, *Cholera*, 30-31.

şimdilik koleraya dair bir iz görülmediği ancak verilen emirlere uygun olarak kaymakamlıklara, kaza müdürlerine, İzmir Karantinasına ayrı ayrı bilgi verildiği gibi köy ve mahalle imamlarıyla muhtarlarına da gerekli uyarılar yapıldığı belirtilmektedir.²²

1854'te koleranın Yunanistan'da görülmesi üzerine gerekli sağlık tedbirlerinin alınması için İzmir Karantinası Müdürü Ratıp Efendi nezdinde bir sağlık heyeti görevlendirilmiştir.²³ Alınmaya çalışılan tedbirlere rağmen Osmanlı Devleti, kolera ile bir kez daha yüzleşmek zorunda kalmıştır. Kırım Savaşı'na rastlayan bu yıllarda hastalık yine deniz yoluyla İzmir'e taşınmıştır. Hastalığı taşıyanlar bu kez Marsilya'dan, İstanbul'a gitmek üzere İzmir'de karaya çıkarılan Fransız askerleridir. 24 Temmuz 1854'ten 7 Aralık 1854'e kadar İzmir'de etkili olan kolera, önceki salgınlara göre oldukça sınırlı kalmıştır. Bu salgında şehir halkından sadece 172 kişi (81'i Rum, 49'u Musevi, 28'i Türk, 12'si Katolik ve 2'si Ermeni) hayatını kaybetmiştir. Kolera, münferit vakalar halinde 1855'e kadar İzmir'de görülmüştür. Çünkü şehir Rusya'ya karşı mücadele eden müttefik kuvvetlerin yaralı askerleri için tesis edilen hastanelere ev sahipliği yapmaktaydı.²⁴

19. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde veba ve kolera salgınlığının görülmesi Osmanlı Devleti'nde karantina uygulamalarının başlamasına etki etmiştir.²⁵ Kamu sağlığının korunması noktasında önemli olan karantina istasyonlarının kurulması için 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yasal düzenlemeler yapılmıştır. Bu sayede Osmanlı limanlarına yanaşan gemilerin mürettebatları ve yolcuları sağlık kontrolünden geçirildiği gibi eşyaları da dezenfekte edilmiştir. 19. yüzyılda deniz ticaretinin en yoğun olduğu limanlardan olan İzmir, Selanik ve Beyrut şehirleri ilk karantina istasyonlarının da kurulduğu yerler arasındadır. Salgın hastalıklara karşı modern cihazlar ilk defa bu şehirlerin karantinahanelerinde kullanılmıştır. İzmir, İstanbul'dan sonra profesyonel karantina organizasyonunun kurulduğu ilk yerdir. Urla'da Klazomen Adası'nda inşa edilen Klazomen Tahaffuzhanesi, 110 derece buhar gücü ile yolcuların eşyalarını dezenfekte eden Fransız Geneste-Herscher marka etüv makinelerinin ilk defa kullanıldığı yerlerdendir. İzmir'in ilk karantinası, şehre oldukça yakın bir noktada 1846'da inşa edilmiştir. Ancak burası 1848'deki yangınla yok olmuş ve karantina 1866-1869 yılları arasında Urla'daki, Klazomen Adası'na taşınmıştır. 1865'te İzmir'de yıkıcı etkiler bırakan kolera salgını bu taşınma sürecini hızlandırmıştır.²⁶

4. Tahrip Edici Bir Vaka: İzmir'de 1865 Kolera Salgını, Musevi Mahallesi ve Başarılı Bir Vali

Osmanlı coğrafyasında ciddi tahribat yaratan 1865 salgını dördüncü kolera epidemisinin bir uzantısıdır. Aslında bu epidemi 1863'te Singapur'da başlamış ve buharlı vapurlar vasıtasıyla Batı'ya doğru yayılmıştır. Hastalık, 21 Mayıs 1865'te Süveyş'e oradan Cidde'ye, Haziran ayında İskenderiye'ye, Temmuz'da Marsilya'ya, Ağustos'ta Tulon'a, Eylül'de ise Paris'e ulaşmıştır. Güney

²² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (A.) MKT.UM.* 116/78.

²³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR. MKT.)* 84/88; BOA. HR. MKT. 85/4; BOA. A. MKT.UM. 167/8.

²⁴ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 98.

²⁵ Beyru, *19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşamı*, 25.

²⁶ Ufuk Adak, "Doğu Akdeniz'de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi* 7/2, (Aralık 2021), 135-136.

Avrupa ülkelerine de bulaşan kolera İspanya, Romanya, Osmanlı ve Rusya topraklarını kasıp kavurmuştur.²⁷

Kolera, Osmanlı topraklarında önce Hicaz'da görülmüştür. O yılın "hacc-ı ekber" olması nedeniyle hacı sayısı 150.000'e ulaşmıştı. Hicaz bölgesine Hintli hacılar vasıtasıyla taşınan koleradan, 15.000 ila 30.000 arasında insanın hayatını kaybettiği düşünülmektedir. Hastalık aynı yıl deniz yoluyla İstanbul'a taşınmıştır. Temmuz 1865'te başlayan "büyük kolera" İstanbul'un gördüğü en büyük felaketlerdendir. Kolera İskenderiye'ye ulaştıktan sonra büyük bir ivme kazanmış ve buradan birçok Osmanlı şehrine yayılmıştır.²⁸

İskenderiye ile bağlantılı liman şehirlerinden biri de İzmir'di. Hastalığın İskenderiye'de etkili olduğu ve insanların şehirden göç etmeye başladığı haberi İzmir'e ulaşmıştı. Bu da İzmir halkı arasında endişe uyandırmıştı çünkü şehri koleraya karşı koruyacak tedbirler yetersizdi. Dahası, İskenderiye'den gelen buharlı gemiler birkaç saatlik bir karantinadan sonra yolcularını serbestçe karaya çıkartabiliyordu. Karantina düzenlemelerine göre, yolculuk süresi de karantina süresine dahil edilmekteydi. Kısacası İzmir'e gelen gemilerin yolcuları sadece birkaç saatlik bir karantinadan sonra şehir halkının arasına karışabiliyordu. Kolera salgını başlamadan önce İzmir halkının sağlık durumu genel olarak iyiydi. 1865 salgınının İzmir'deki ilk belirtileri 6 ve 19 Haziran'da iki çocukta görüldü. Her iki vaka da ölümle sonuçlandı. Ancak bu iki vaka doktorların dikkatini çok fazla çekmedi. Tam bu sıralarda Avusturya'nın Lloyd Firması'na ait *Arciduchessa Carlotta* isimli buharlı gemi 20 Haziran'da Mısır'dan hareket ederek 23 Haziran'da İzmir'e ulaşmıştı. Geminin yolcuları sadece birkaç saat karantinaya alınmış ve gemiye 24 Haziran sabahı temiz pratika verilmişti. Aynı günün gecesi iki yolcuda kolera görüldü. Bunlardan biri hayatını kaybetti. Bunun üzerine geminin karantinası 10 gün daha uzatıldı. Şehirdeki bir diğer vaka ise İmamoğlu Hanı'nın yakınındaki bir evde ikamet eden Ermeni bir kadındı. 24 Haziran'da kolera nedeniyle hayatını kaybeden bu kadın dördüncü kolera salgını döneminde şehrin ilk kaybı olarak kayıtlara geçti.²⁹

25 Haziran'da *Arciduchessa Carlotta*'da iki kolera vakası daha görüldü. 4 Temmuz'dan itibaren ise hastalık şehrin Türk, Musevi ve Ermeni sakinleri arasında görülmeye başlandı. 5 ve 6 Temmuz'da vakalar devam etti. 16 Haziran'dan 6 Temmuz'a kadar İzmir'de ve karantinada 21 kolera vakası görüldü. Bunlardan 18'i hayatını kaybetti. Bunun üzerine İzmir Sıhhiye İdaresi, 6 Temmuz'da İzmir'de koleranın varlığını resmen ilan etti. Bu durum halk arasında paniğe neden oldu. İzmirliiler şehri terk etme hazırlıklarına başladı. Karantina süresinin kısılgına ya da koleranın bulaşıcı bir hastalık olup olmadığına dair şehirdeki hekimlerin tartışmaları devam ederken ölümlere şahit olan halk şehirden ayrılmaya başladı. Bu durum bazı kalabalık mekanların boşalmasını sağladığı için olumlu etki yaptı. 7-10 Temmuz arasındaki vakalar Fasulye Meydanı, Aya Dimitri ve Aya Katerina'da görüldü. 11 Temmuz'da ise hastalık Musevi mahallesinde kendisini gösterdi. Bu tarihte kolera kaynaklı 14 can kaybı yaşandı. Bunların 11'i şehrin Musevi sakinlerindendi. 12 Temmuz'da yine 14; 13 Temmuz'da ise 10 kişi kolera nedeniyle

²⁷ Nuran Yıldırım, "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Péche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler", 14. *Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 89.

²⁸ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 28-29.

²⁹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 99-101.

hayatını kaybetti. Bu tarihlerde kolera kaynaklı ölümlerin neredeyse tamamı Museviler arasında gerçekleşti. Bunun nedeni Musevi mahallelerinin hijyen açısından kötü koşullara sahip olmasıydı. 14 ila 20 Temmuz tarihleri arasında kolera kaynaklı ölü sayısı günlük 12, 24, 20, 16, 36 ve 23'tü. Dr. Chasneaud'a göre bu rakamlar gerçeklerden uzaktı. O, İzmir'de hastaların ve ölümlerin kaydına ilişkin düzensiz bir hizmetin olduğunu düşünüyordu. Bu arada Museviler arasında görülen yüksek ölüm oranları Musevi cemaati arasında paniğe neden oldu. Musevilerin büyük bir kısmı Pınarbaşı, Bîrunâbâd³⁰, Sevdiköy ve Kemalpaşa'ya hatta daha iç kesimlere göç ettiler. Önemli bir kısmı şehri terk etmesine rağmen Museviler arasındaki ölüm oranının yüksekliği 20 Temmuz'dan sonra da devam etti. İmkân bulanlar kendilerini şehrin dışına attı. Yol boyunca Buca, Hacılar ve Bîrunâbad düzlüklerindeki ağaçların altında kamp yapmak zorunda kaldılar. Fakat hayatlarını buralarda kaybedenlerin cesetleri gömülmeden orada kaldı. Çünkü mezarıcılar dahi ölmüştü. Hahamlar ise cemaatlerini terk etmişlerdi. Koleranın pençesindeki Museviler, kaçış bölgelerinde yemek dahi bulamıyorlardı. *İmpartial* gazetesine göre "...bir hafta içerisinde 98 Yahudi (Musevi) yıkık dökük evlerde hastalıktan yatmakta ve ölümlerini beklemekte idi. Bu 98 ölü ile ilgilenen kişi ise bir Müslüman, Raşit Paşa oldu..."³¹

İzmir Valisi Mehmet Raşit Paşa³², şehri terk eden ve kötü şartlarda yaşamak zorunda kalanlar için İstanbul'dan çadır talebinde bulundu. Bunun üzerine 200 çadır gönderildi. Çadırlar Kadifekale sırtlarında kuruldu ve şehrin Musevi sakinleri yerleştirildi.³³ Museviler 25 Temmuz'dan itibaren kalabalık kamp yerlerini terk etmeye başladılar. Yine bu tarihte boşaltılan hanlarda ölüm oranları azalmaya başladı. 21 Temmuz ile 3 Ağustos arasında İzmir'de koleradan 474 kişi vefat etti. Bunlardan 217'si Musevi, 138'i Rum, 77'si Türk, 19'u Ermeni, 25'i ise Katolik ve Protestan'dı. Aslında 23 Temmuz'dan itibaren Museviler arasındaki ölüm oranları belirgin bir şekilde azalmaya başlamıştı. Bununla birlikte hastalığın yayılması için müsait yerler konumundaki Rum mahalleleri, Aya Yorgi, Büyük Taverna ve Arap Han gibi yerler hastalığın merkezleri haline gelmişti. Buralarda kalabalık ve sefalet dolu bir yaşam mevcuttu. Salgın 29, 30, 31 Temmuz ile 1 Ağustos'ta İzmir'de zirve yaptı. Bu dört gün içerisinde şehirde 300'den fazla insan koleradan vefat etti. Ölüm oranları bu kez Türkler ve Rumlar arasında yüksekti. Salgın, 4 Ağustos'tan itibaren salınımlar yapmaya başladı. 4 Ağustos ile 4 Eylül arasındaki 1 aylık sürede toplam ölüm sayısı 459 olmuştu. Bunların 243'ü Rum, 80'ni Türk, 51'i Musevi, 23'ü Ermeni, 69'u

³⁰ Bazı kaynaklarda Bîrunâbâd ya da Bîrunova olarak belirtilen yer günümüzdeki Bornova'dır. Bk. Tahir Sezen, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, (Ankara: Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, 2017), 123.

³¹ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 101.

³² Mehmet Raşit Paşa, Kavalalı Mehmet Ali Paşa'nın maiyetinden olan Dramalı Hasan Paşa'nın oğlu olarak 1825'te Kahire'de doğdu. Kavalalı tarafından 1844'te eğitim için Fransa'ya gönderilen öğrencilerdendir. Eğitimini tamamladıktan sonra Mısır'a geri döndü ve Ahkâm-ı Mısırye azası olarak Mısır bürokrasisinde ilk memurluk görevine başladı. 1851'de babası Dramalı Hasan Paşa'nın, Mısır Valisi Abbas Hilmi Paşa ile yaşadığı anlaşmazlık sonucunda Mısır'dan ayrılarak İstanbul'a geldi. Fransızcaya hâkim olmasının da avantajıyla Tercüme Odasına girdi. Üç sene burada memuriyette bulunduktan sonra Erdek ve Tekirdağ kaymakamlıkları yaptı. Daha sonra Tulca Mutasarrıfı oldu. Buradaki başarılı hizmetlerinden sonra İskodra Mutasarrıflığına tayin edildi. İzmir Valisi Kabûli Paşa'nın istifasından sonra 11 Aralık 1864'te İzmir Valiliğine tayin edildi. Mehmet Raşit Paşa, bir buçuk yıl süren İzmir Valiliği sırasında beklentileri boşa çıkarmadı. Özellikle şehirde görülen kolera salgını sırasında gösterdiği gayretlerden dolayı birinci rütbeden Mecidiye Nişanına layık görüldü. Hatta İzmir'deki görevinde gösterdiği başarılar Babiâli'nin kendisine duyduğu güvenin artmasına ve Suriye Valiliği görevine getirilmesine de zemin hazırladı. Bkz. Sinan Çakar, "Tanzimat Devri'nde Reformist Bir Vali: Mehmed Râşid Paşa'nın Suriye Vilayeti Valiliği (1866-1871)", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 8/2, (2021), 201-202.

³³ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 101-102; Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı (A.) MKT.MHM.* 338/39; BOA. A. MKT. MHM. 338/49.

Katolik ve Protestan'dı. 28 Ağustos'a kadar düzenli şekilde azalma eğilimi gösteren hastalık bu tarihte yeniden yükselişe geçti. Rumlar ile Katolikler arasında can kayıpları yaşandı. 5 Eylül'den 19 Eylül'e kadar münferit kolera vakaları görülmeye devam etti. 19 Eylül-13 Ekim arasında ise hiç vaka görülmedi. 15-26 Ekim arasında yeniden münferit vakalar görülürken, 26 Ekim'den 10 Kasım'a kadar yeniden bir yavaşlama evresine görüldü. Bu salgın döneminde şehirde koleradan kaynaklanan son can kaybı ise 5 Aralık'ta oldu.³⁴

5. 1893 Kolera Salgını: Bonkowski Paşa'nın Rolü ve Hayırsever Bir Eczacı

Bilindiği üzere Osmanlı coğrafyası 19. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren kolera salgınlarına maruz kalmıştır. 1892-1895 yılları arasında ise neredeyse kolera'nın uğramadığı Osmanlı şehri kalmamıştır.³⁵ Bu salgın 1892'de Hindistan'ın Kuzeybatı eyaletlerinde ortaya çıkmış ve buradan dünyanın birçok noktasına yayılmıştır. Hastalık hem Rusya hem de Hicaz bölgesinden Osmanlı topraklarına sirayet etmiştir. 1893'te Hicaz'da etkili olan salgın o tarihe kadar görülen salgınların en şiddetlisidir.³⁶ Hicaz'daki tehlikenin büyüklüğünü fark eden Osmanlı hükümeti salgının yayılmasını önlemek adına birçok tedbir almıştır. Alınan tedbirlere rağmen kolera Anadolu topraklarına girmiş ve neredeyse bütün Anadolu'ya yayılarak Ağustos 1893'te İstanbul'da da salgına yol açmıştır.³⁷ Kolera'nın İstanbul'daki varlığı 12 Ağustos 1893'te resmen ilan edilmiştir.³⁸ Ancak kaynaklar kolera'nın İzmir'i, İstanbul'dan önce tehdit etmeye başladığını göstermektedir. Geçmişteki acı tecrübeler İzmir'de ciddi bir paniğe yol açmıştır. Bu dönemde bazı yerel gazeteler halkı paniğe sevk etmemek için hastalığın ismi konusunda farklı ifadelerle yer vermişlerdir. Örneğin *Hizmet* gazetesi İzmir'de hastalık görüldüğünde *illet-i sâriye*, *illet-i malume*, *illet-i meşkuke* ya da daha basit bir şekilde *şüpheli hastalık* ifadelerini kullanmıştır. Basında yer alan haberlerde hastalığın kolera olmadığı belirtilmiş, hatta hastalığın ciddi olmadığına dair veriler ortaya konmuştur. 5 Ağustos'a gelindiğinde gazetelerde, İzmir'de halen kolera olmadığına dair haberlere yer verildiği görülür. Bununla birlikte bazı Rum gazeteleri İzmir'de kolera'nın bulunduğu dair kapsamlı haberler yayınlamış; bir kısım Rum doktor da bu yönde fikir beyan etmişlerdir. Ancak Fransız gazeteleri ile Avrupalı doktorlar İzmir'de kolera olmadığını belirtmiş; yayınlanan bir makalede bu durum delilleriyle ortaya konmuştur. İzmir doktorlarından bazılarının bu konudaki olumsuz yaklaşımının şehirdeki ticari faaliyetleri kötü yönde etkilediği belirtilerek dışarıdan getirtilecek uzman bir doktorun salgın söylentisine son vermesi temenni edilmiştir.³⁹

Her ne kadar uzun bir süre hastalığın kolera olmadığı savunulduysa da alınan önlemlerin kolera'ya karşı olduğunu görmek mümkündür. Öyle ki İstanbul gazeteleri Aydın Valisinin ağzından hastalığın kolera olmadığını yazdıkları sırada İzmir'de mevcut hastalığa karşı

³⁴ Yılmaz, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", 102-103.

³⁵ Okan Töre, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", *Klimik Dergisi* 34/1, (2021), 5.

³⁶ Metin Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *TAD*, C. 39, S. 67, 2020, 391; Hicaz bölgesinde görülen 1893 salgınına dair ayrıntılı bilgi için bk. Erol Karıcı, *Doktor Kasım İzzeddin Bey ve Mekke'de Kolera Salgınları (1893-1896)*, Ankara: Sonçağ Akademi Yayınları, 2020), 95-119.

³⁷ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 392.

³⁸ Nuran Yıldırım, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", *14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I*, (İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014), 136.

³⁹ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 393-396.

yapılan eylem, şehirdeki salgının ortadan kaldırılması ve yayılmasının önlenmesinden başka bir şey değildir.⁴⁰

İzmir'deki şüpheli hastalığa dair Aydın Vilayetinden İstanbul'a bilgi verilmeden önce Yunan hükümetinin kolera vakalarından dolayı İzmir'den geleceklere 11 gün karantina uygulamaya başlaması Osmanlı hükümetini harekete geçirmiştir. İzmir Karantinası tabibinin 26 Temmuz 1893 tarihli telgrafına göre, İzmir Ermeni Hastanesi'nde hastalanan bir hizmetçinin şüpheli hastalığı nedeniyle İzmir'den gelenlerin tedbir amaçlı olarak karantinaya alınmasına karar verilmiştir. Hizmet gazetesinin 29 Temmuz tarihli haberine göre ise 26 Temmuz 1893'ten itibaren İzmir Körfezi'nden hareket edecek gemilerin gidecekleri yere göre Klazomen, Beyrut ya da Trablusgarp tahaffuzhanelerinin birinde 10 gün karantinaya tabi tutulmaları kararlaştırılmıştır. Şehirde hastalık belirtilerinin görülmeye başlanması bazı tedbirleri de beraberinde getirmiştir.⁴¹ Aydın Valisi Hasan Fehmi Paşa başkanlığında şehirdeki doktorlardan oluşan bir "*Fevkalade Komisyon*" oluşturulmuştur. Bu komisyon hastalıkla mücadele için fikir üretmesinin yanında Sıhhiye Meclisi'nin kararlarını uygulayan en üst merci de olmuştur. Bu arada Sıhhiye Meclisi, Sıhhiye Genel Müfettişi Koçoni Efendi'yi bir doktorla birlikte İzmir'e gönderme kararı almıştır. Koçoni Efendi 30 Temmuz 1893'te İzmir'e varmış; şehirde görev yapan 20 doktoru çağırarak salgın hakkında fikir alışverişinde bulunmuştur. Daha sonra doktorlarla yaptığı görüşmeleri ve diğer gözlemlerini Sıhhiye Meclisine rapor etmeye başlamıştır. Bu arada Koçoni Efendi'nin İzmir'e gönderilmesinden bir gün sonra⁴² Hıfzıssıhha Başmüfettişi Mirliwa Charles Bonkowski Paşa da incelemeler yapıp gerekli tedbirleri alması için II. Abdülhamit tarafından İzmir'e gönderilmiştir. 2 Ağustos 1893'te İzmir'e ulaşan Bonkowski Paşa, hemen şehirde teftişe başlamıştır.⁴³ Bonkowski Paşa, izlenimlerini ve II. Abdülhamit tarafından her zaman çok önemsenen tavsiyelerini raporlar şeklinde İstanbul'a göndermeye başlamıştır. Bu salgın döneminde İzmir'de görev yapan bu iki önemli ismin dışında Dr. Karlinski'nin de Avusturya Sefareti aracılığıyla İzmir'e getirtilmesine karar verilmiştir.⁴⁴

Bu süreçte hastalığın İzmir'e nereden geldiği ve nasıl yayıldığı soruları üzerinde de durulmuştur. Sıhhiye Meclisi, İzmir Karantina doktorundan hastalığın İngiliz bandıralı bir vapurdan yayılıp yayılmadığı hakkında inceleme yapmasını istemiştir.⁴⁵ Yapılan inceleme sonucunda bunun neredeyse imkânsız olduğu anlaşılmıştır. Aynı yıl Hicaz'da da büyük bir

⁴⁰ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 92-93.

⁴¹ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 397-401.

⁴² Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 93-94.

⁴³ Menekşe, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", 402-403; Osmanlı Devleti'nde kolera ile mücadelenin önemli isimlerinden olan Charles Bonkowski Paşa, Osmanlı Devleti'ne 1831'de sığınan bir Leh mültecinin oğlu olarak 1841'de doğmuştur. İlköğretimi sonrasında Türk öğrencilerle eğitim için Avrupa'ya gönderilmiştir. 1868'de yurda döndükten sonra Mekteb-i Tıbbiye'de Kimya Muallim Muavini olarak görev almıştır. Ayrıca eczacılık alanında da önemli çalışmalar yapmıştır. Bu başarıları onu sarayın kimyacısı haline getirmiştir. Bonkowski Paşa, kimyayı gündelik hayattaki bazı problemleri çözmek için kullanmıştır. Ancak onu önemli kılan asıl çalışmaları salgın hastalıklarla mücadele konusundadır. İlk çalışmalarını, 1877-78 Osmanlı-Rus Harbi sırasında gelen göçmenler nedeniyle yaşanan salgınlar sırasında yapan Bonkowski Paşa, 1892'de Hıfzıssıhha Başmüfettişi olarak görevlendirilmiştir. Salgınların görüldüğü Selanik, İzmir, İstanbul, Bursa, Eskişehir, Edirne ve Trabzon'da görev yapmıştır. Kolera ile mücadeledeki en önemli çalışmalarından biri Kudüs'ten, Şam'a kadar koleranın yayılmasını önlemek için verdiği mücadeledir. Bkz. Erol Karıcı, "Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi (SUTAD)* 49, (Ağustos 2020), 403.

⁴⁴ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 94-95.

⁴⁵ Hikmet Çil, "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık önlemleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 24/1, (2023), 123.

kolera salgınının yaşanması, mikrobun İzmir'e hacılar tarafından taşındığı ihtimalini gündeme getirmiştir. Hacıları taşıyan birçok gemi hac ibadeti dönüşünde Klazomen tahaffuzhanesinde karantinaya alınmaktaydı. Ancak bu ihtimali kanıtlayan herhangi bir kayda rastlanmamıştır.⁴⁶

İncelediğimiz bazı arşiv belgeleri Ağustos ayının başından itibaren İzmir'deki vaka sayıları hakkında İstanbul'a sıkça bilgi verildiğini göstermektedir. Örneğin 3 Ağustos akşamına kadar yirmi dört saat zarfında İzmir'de 5 yeni vaka görülmüş ve bunlardan biri vefat etmiştir. Daha önce hastalanmış olanlardan ise bir kişi hayatını kaybetmiştir. 4 Ağustos'ta verilen bilgiye göre şehirde 1 yeni hasta vardır. Eski hastalardan ise 3 kişi vefat etmiştir. 7 Ağustos'ta daha önce hastalığa yakalanmış olanlardan 3 kişinin vefat ettiği ayrıca şehrin farklı mahallelerinden hastalığa yakalanmış olan 4 kişiden de birinin vefat ettiği bildirilmiştir. 8 Ağustos'ta verilen bilgiye göre ise hastalığa yeni yakalanmış olan 3 kişiden biri hayatını kaybetmiştir.⁴⁷

Bonkowski Paşa'nın, teftişleri neticesinde ilk olarak şehirde yeterli sayıda doktorun bulunmadığı anlaşılmış ve İstanbul'dan doktor talep edilmiştir. Paşa, 18 Ağustos 1893 tarihli raporunda İzmir'de son günlerde koleranın artış gösterdiğini belirtmiş ve hastalığın kaynağı olarak da şehirdeki Musevileri göstermiştir. Ekibine dört doktor katıldığı halde dört de eczacıya ihtiyaç duyduğunu belirtmiştir. Ayrıca şehirdeki hijyen çalışmalarının devam ettiğini ancak Musevilerin birbirleriyle temasları neticesinde vaka sayısının arttığını ifade etmiştir. Hastaların ve şüphelilerin çadırlara alınarak hıfzıssıhha kurallarının yerine getirilmeye çalışıldığını belirten Bonkowski Paşa, raporunda yeteri kadar çadır bulunmadığını da ifade etmiştir. İlerleyen günlerde İzmir'deki çalışmalarını raporlar halinde İstanbul'a göndermeye devam etmiştir. Bunlardan 27 Ağustos 1893 tarihli raporuna göre İzmir'deki koleranın yayılmasını önlemek için İzmir'den Konya ve Hüdavendigar'a kadar olan alanda keşifler yapmıştır. 28 Ağustos'ta İzmir ve Hamidiye arasında teftişte bulunan Bonkowski Paşa, bu teftişine dair 29 Ağustos tarihli raporunu kaleme almıştır. Bu raporda İzmir'e ulaştığı sırada şehirde bulunan Koçoni Efendi'nin gerekli tedbirleri alma noktasında güçlük çıkardığını, temizliğe dikkat etmediğini ve hastaları kalabalık alanlardan uzaklaştıramadığını ifade etmiştir. Ayrıca onun tarafından tayin edilen bazı Rum doktorlara güvenmediğini belirterek Trabzon'da ve diğer bölgelerde koleraya karşı birlikte çalıştığı 5 doktorun hemen İzmir'e gönderilmesini istemiştir. Kısa bir süre sonra bu doktorlar İzmir'e gönderilmişlerdir. Bonkowski Paşa'nın 17 Eylül 1893 tarihli raporu ise iki kısımdan oluşur. Raporun ilk kısmında hastalığın İzmir'e nasıl bulaştığı ve Koçoni Efendi'nin ihmalkarlıkları hakkında bilgiler vermiş; ayrıca Koçoni Efendinin maiyetindeki Rum doktorların işgüzarlıklarına da değinmiştir. Raporun ikinci kısmında koleranın İzmir'de hangi bölgelerde yoğun olduğu ve hastalığa karşı ne gibi önlemlerin alındığına dair bilgiler bulunur. Bonkowski Paşa, İstanbul'a gönderdiği 20 Eylül tarihli raporunda İzmir'de son 24 saatte herhangi bir hastalık görülmediğini belirtmiştir. 21 Eylül'de gelen cevabî yazıda ise Paşa'dan, İstanbul'a dönmesi istenmiştir.⁴⁸

Ekim ayının ortalarına doğru Bonkowski Paşa'nın İzmir ve çevresindeki görevi hastalığın etkisini kaybetmesiyle birlikte sona ermiştir. Paşa İstanbul'a dönmüş ve İzmir'deki fenni temizlik

⁴⁶ Ayar, *Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 91-92.

⁴⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Yıldız Arşivi, Sıhhiye Nezareti Maruzatı (Y. PRK. SH.)*, 4/36.

⁴⁸ Çil, "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Baş Gösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık Önlemleri", 123-127.

işleri ile diğer tedbirlerin icrası için vilayet jandarma kumandanı Hıfzı Paşa görevlendirilmiştir.⁴⁹ Anlaşıldığı üzere 1893 kolerası Temmuz ayının son günleri itibariyle İzmir’de etkili olmaya başlamıştır. Hastalığın ciddi boyutlara ulaşması ise Ağustos ayından itibaren olmuştur. Temmuz-Kasım 1893 dönemine ait arşiv belgelerine, Tercüman-ı Hakikat gazetesi ile Hizmet gazetesi sayılarına ve bu konuda yapılmış çalışmalara dayanılarak söylenebilir ki Temmuz ayı sonlarından Kasım ayı başına kadar İzmir salgınında en az 503 kişi kolera nedeniyle gözetim altına alınmış ve bunlardan 378’i hayatını kaybetmiştir. Ölümün toplam vakalara oranı %75,1 gibi yüksek bir orana ulaşmıştır. Bununla birlikte tespit edilemeyen ya da kayıtlarda yer almayan vakalar da düşünüldüğünde bu sayı artabilir. Nitekim Mesut Ayar’a göre 1893 Temmuz’unun ortalarından Kasım ayı başına kadar devam eden İzmir salgınında 547 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 405’i vefat etmiştir.⁵⁰

1893 kolera salgını İzmir’in demografik yapısına zarar verdiği gibi ticari hayatına da zarar vermiştir. Bölgede yetişen ürünleri Avrupa’ya ve Amerika’ya taşıyan gemiler gelmediğinden liman boş kalmıştır. İzmir’deki Amerikan konsolosunun kolera hakkında abartılı haberler göndermesi şehrin başlıca ürünleri olan üzüm ve incirin Amerika’ya girişinin yasaklanmasına neden olmuştur. En fazla ihracatın yapıldığı ülkenin Amerika olması nedeniyle İzmir tüccarları ve Osmanlı hazinesi zarar görmüştür.⁵¹

30 Ağustos 1893 tarihli arşiv belgesinde Aydın vilayetinin başlıca ihraç ürünü olan incirin hastalık nedeniyle yabancı memleketlere gönderilemediği belirtilir. Belgenin devamında incirlerin hastalık mikrobunu muhafaza edip etmeyeceği konusunda Heyet-i Tıbbiye ile Meclis-i Umur-ı Sıhhiye’de incelemelerde ve müzakerelerde bulunularak bu konuda bir karar alınması istenir.⁵² 6 Eylül 1893 tarihli diğer bir belgeye göre ise İzmir’deki hastalığın devamı nedeniyle vilayet dahilindeki kazaların gerek İzmir’e gerekse de birbirlerine karşı karantina uygulamaları tahsilatın tamamen sekteye uğramasına neden olmuştur. Aydın Vilayeti Defterdarlığı ilgili makamlardan bu konuda gerekenin yapılması istemiştir.⁵³

Bu salgın sırasında İzmir insanlık, hayır severlik ve yardımlaşma açısından örnek bir olaya da tanıklık etmiştir. İncelediğimiz bazı arşiv belgeleri İzmir’de faaliyet gösteren *Eczahane-i Osmani*’nin sahibi Panayot Efendi’nin hayırsever kişiliğini göstermektedir. Dahiliye Nezareti’nden, Sadaret makamına gönderilen 20 Haziran 1894 tarihli belgeye göre Panayot Efendi, 1893’teki kolera salgını sırasında fakir halka 2500 reçetelik ilaç, belediyeye 500 kıyye asit fenik ve İzmir Hamidiye Sanayi Mektebine de ihtiyaç duyduğu ilaçları ücretsiz olarak vermiştir. Belgede kendisinin sadık ve insaniyetli bir kişi olduğu vurgulanarak rütbe-i rabia ile ödüllendirilmesi istenilmiştir.⁵⁴

Diğer bir arşiv belgesi ise Panayot Efendi’nin iyiliğinin İzmir’le sınırlı kalmadığını gösterir. Aydın vilayetinden Dahiliye Nezaretine gönderilen 22 Haziran 1895 tarihli belgeye göre

⁴⁹ Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 96.

⁵⁰ Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, 413-421; 1893 İzmir kolera salgını sırasında vaka ve ölüm sayılarının günlere göre dağılımı için bkz. Ayar, *Osmanlı Devleti’nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895)*, 97.

⁵¹ Menekşe, “İzmir’de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)”, 422-423.

⁵² BOA. A. MKT. MHM. 560/7.

⁵³ BOA. A. MKT. MHM. 560/7.

⁵⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye Mektubi Kalemi (DH. MKT.)*, 249/47; Kıyye, okka, 400 dirhemdir. Bkz. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lügat (Eski ve Yeni Harflerle)*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2006), 519.

İzmir’de görülen kolera salgını sırasında Burdur Mutasarrıflığının sıhhi tedbirler için acilen talep ettiği beş bin kûsur liralık ilaç parası alınmadan gönderilmiştir. Aradan geçen zaman içerisinde ilaçların parası için gerek Burdur Mutasarrıflığına gerekse de bağlı bulunduğu Konya vilayetine defalarca yazılmıştır. Ancak Dahiliye Nezaretinden istenilen sıhhiye tahsisatının gönderilememiş olması nedeniyle Panayot Efendi’nin parası ödenememiştir. Belgenin devamında hastalığın şiddetle hüküm sürdüğü sırada parasını peşin talep etmeden istenilen ilaçları gönderen Panayot Efendi’nin insani davranışına karşın alacağının iki seneden beri sürüncemede bırakılmasının uygun olmadığı belirtilerek mağduriyetine son verilmesi istenmiştir.⁵⁵

6. 20. Yüzyılın Başlarında İzmir’de Kolera

1910 yılı yaz aylarında Rusya’dan gelen kolera neredeyse Osmanlı coğrafyasının tamamını istila etmiştir. Temmuz ayında Erzurum’da, Ağustos sonunda Van’da görülen hastalık Eylül ortasında Trabzon’a, buradan da Samsun, Amasya, Merzifon, Tokat ve Sivas’a kadar yayılmıştır. Kolera 1 Eylül’de İstanbul’a ulaşmıştır. Bu dönemde kolera’nın İzmir’e, İstanbul’dan bulaştığı düşünülmektedir.⁵⁶

1910’da Aydın vilayetinde İzmir, Kula, Bayındır, Tire ve Bodrum kazalarında görülen kolera 25 Ekim 1910’da İzmir’de başlamış ve 6 Ocak 1911’de yine İzmir’de son bulmuştur. Şehirdeki ilk kolera vakası, sahile yakın çarşıda görülmüştür. İkinci vaka, birinciye uzak bir bölge olan şehrin yüksek bir mahallesinde ortaya çıkmıştır. Sonraki vakalar ise bu yüksek mahalleden aşağıya doğru inmiştir. Özellikle şehrin ışıktan mahrum, kapanık, rutubetli ve harap yerlerinde yaşayan fakir halk koleradan etkilenmiştir. Kolera vakalarının neredeyse yarısı hasta vefat ettikten sonra haber alınmıştır. Bu nedenle yeteri kadar tıbbi gözlemde bulunulamamış ve bu durum şehirdeki sıhhiye müfettişinin raporuna da yansımıştır.⁵⁷

1910 salgını sırasında İzmir’de koleraya karşı alınan sıhhi tedbirlerin neler olduğuna dair vilayet sıhhiye müfettişinin raporunda bazı bilgiler bulunmaktadır. Buna göre kolera şüphesi taşıyanlar bakteriyolojik tahlillerinin sonucu beklenmeden tecrit edilmişlerdir. Kolera hastaları yalnız yaşıyorlarsa ya da ev, hastanın tedavisine uygun değilse hasta tecrithaneye sevk edilmiştir. Ancak ev, hastanın tedavisine uygunsa kapıda nöbetçi polis veya belediye çavuşu görevlendirilerek kordon altına alınmıştır. Ayrıca hastayla birlikte bulunanlar da tıbbi gözetim altına alınmış; iyileşen hastalar istirahat raporlarının tarihinden 5 gün sonra muayene edilmişlerdir. Hastalığın görüldüğü evler hastanın tecrithaneye naklinden veya cenazesinin çıkarılmasından sonra yeniden dezenfekte edilmiştir. Alınan bütün önlemlere rağmen 1910 yılında Aydın vilayetinin genelinde 266 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 155’i ölümle sonuçlanmıştır. En fazla vefat İzmir’de görülmüştür. 25 Ekim 1910’dan 6 Şubat 1911’e kadar İzmir’de 247 kolera vakası görülmüş ve bunlardan 102’si ölümle sonuçlanmıştır.⁵⁸

⁵⁵ BOA. DH. MKT. 393/28.

⁵⁶ Ekrem Kadri Unat, “Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları I*, İstanbul: 1995, Editör: Nil Sarı, 58-59.

⁵⁷ *Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Ona Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye’de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir*, (Selanik Matbaası: Dersaadet, 1328), 70.

⁵⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz. Karıcı, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)*, 442-444; İzmir’deki Amerikan Başkonsolosu Harris’in bu salgına dair verdiği rakamlar dikkat çekicidir. Harris’in, 1 Şubat’ta bildirdiğine göre İzmir’de 1911 yılı ocak ayı boyunca 194’ü ölümle sonuçlanan 322 kolera vakası rapor edilmiştir. Ocak ayına ait olduğu belirtilen

1911 yılı Mayıs ayı sonlarına gelindiğinde kolera İzmir’de ikinci bir salgın dalgası yapmıştır. Bu dönemde hastalıktan ilk vefat 27 Mayıs’ta gerçekleşmiş ve salgın Ekim ayına kadar devam etmiştir. Bu süreçte İzmir Belediyesi tedbir alma noktasında daha hızlı davranışa da uygulamadaki eksikliklerin devam ettiği görülmüştür. Ayrıca hastalığın etkileri şehirde tam olarak görülmediğinden halk kolera’yı ciddiye almamıştır. Halkı hastalık konusunda şüpheye düşüren bir durum, Hacıbey Sokağı’nda görülen bir vakadır. Bu vakada vefat eden kişiyi 3 doktor incelemiştir. Bu doktorlardan ikisi hastanın ölüm sebebinin kolera olmadığını ifade ederken üçüncü doktor hastanın koleradan öldüğünü belirtmiştir. Alınan tüm tedbirlere rağmen kolera, Ağustos ayında da etkisini devam ettirmiştir.⁵⁹ Bu noktada İzmir’deki Amerikan başkonsolos yardımcısının verdiği bilgiler önemlidir. Başkonsolos yardımcısı Memminger’in 19 Haziran’da verdiği bilgiye göre 6-18 Haziran tarihleri arasında 39’u ölümlü sonuçlanan 79 kolera vakası rapor edilmiştir.⁶⁰ 1-13 Ağustos tarihleri arasında şehirde 36’sı ölümlü sonuçlanan 51 kolera vakası görülmüştür.⁶¹ 28 Ağustos-3 Eylül tarihleri arasında ise rakamlarda artış olmuştur. Bu periyotta 188 kolera vakası görülmüş ve bunların 86’sı ölümlü sonuçlanmıştır.⁶²

İttihat ve Terakki Fırkası İzmir mebusu Seyyit Bey, 4 Eylül 1911’de Dahiliye Nezaretine bir telgraf göndermiş ve şehirdeki kolera salgınına dair bilgi vermiştir. Seyyit Bey, telgrafında koleranın İzmir’deki şiddetini günden güne artırdığını belirterek hastalığa karşı bazı tedbirler alınsa da bunların yeteri kadar fayda sağlamadığını ifade etmiştir. Araç-gereç eksilişi nedeniyle koleralı bölgelerin tahliye edilemediğini belirten Seyyit Bey, yeteri kadar çadır verilmemesi halinde durumun daha da kötüleşeceğini ifade etmiştir. Bu nedenle 200 kadar çadırın verilmesi için İzmir Fırka Kumandanlığına gerekli emirlerin verilmesini istemiştir. Ayrıca İzmir’e on doktorun daha gönderilmesini talep etmiştir. İstanbul’da yapılan değerlendirme sonucunda ilgili makamlara gerekli emirler verilmiştir.⁶³

Aynı tarihlerde İzmir’de kolera ile mücadelede yardım için “*Solidarité (Dayanışma, Yardımlaşma)*” isimli uluslararası bir cemiyet belediyeye müracaat etmiş ancak bu müracaat geri çevrilmiştir. Bunun üzerine Fransa Konsolosluğu, Dahiliye Nezaretine bir yazı göndererek koleranın şehirde yarattığı endişeyi belirtmiştir. Konsolosluğun bu hamlesine rağmen İzmir Belediyesi bulaşıcı hastalıklara karşı mücadele için kurulan ve nizamnamesi vilayet tarafından da tasdik edilmiş olan bu cemiyetin yardımlarından kaçınmıştır. Bunun üzerine Dahiliye

bu rakamların farklı kaynaklarla uyumadığı görülmektedir. Bkz. <https://www.jstor.org/stable/4566006> (Erişim: 1.11.2024).

⁵⁹ Berci, “İzmir’de Kolera Salgınları (1910-1912)”, 379-382.

⁶⁰ <https://www.jstor.org/stable/4566526> (Erişim: 1.11.2024).

⁶¹ <https://www.jstor.org/stable/4566747> (Erişim: 1.11.2024).

⁶² <https://archive.org/details/jstor-4566868/page/n1/mode/2up> (Erişim: 1.11.2024).

⁶³ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye, İdare, (DH. İD.)* 57/9; İzmir’de koleranın Ağustos ve Eylül ayı içerisindeki şiddetine dair fikir vermesi noktasında Alman konsolosluk raporları önemlidir. Buna göre 11-17 Eylül 1911 tarihleri arasında 30’u ölümlü sonuçlanan 50 kolera vakası rapor edilmiştir. İzmir’deki Alman konsoloslu, 11 Eylül öncesine dair bir oran vermemekle birlikte bu rakamın bir hafta öncesine göre çok az olduğunu belirtmiş ve kolera vakalarındaki ani düşüşe dikkat çekmiştir. Bu sayede önceki haftalarda meydana gelen yüzlerce ölümlü vakaya da işaret etmiştir. Bu sırada Amerika bayraklı bir vapurda yapılan kontrol sırasında bir Alman posta memuruna veba tanısı konulmuştur. Bu haber İzmir halkını endişeye sevk ettiği gibi Dr. Aristidi Paşa başkanlığındaki sağlık komitesi de sağlık tedbirlerini sıkılaştırma kararı almıştır. 23 Eylül’de yapılan resmî açıklamada 17 kolera vakasının daha tespit edildiği, bunlardan 9’unun hayatını kaybettiği ve gerekli tedbirlerin alınmaya devam ettiği açıklanır. 20 Ekim 1911 tarihli resmî açıklamada ise İzmir’de birkaç haftadır yeni veba ve kolera vakası görülmediği belirtilir. Bkz. Ahmet Asker, “Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera”, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 22/1, (2021), 114-115.

Nezareti, Aydın vilayetine bir yazı göndererek cemiyetin geçmişteki başarılı çalışmalarını hatırlatmış ve çalışmasına izin verilmesini istemiştir. Konuya ilişkin olarak Aydın Vilayeti Valisi Nazım Bey tarafından Dahiliye Nezaretine 12 Eylül 1911'de bir telgraf gönderilmiş ve belediyenin duruşuna dair açıklama yapılmıştır. Telgrafta, 1910'da görülen kolera salgını sırasında da söz konusu cemiyete gerekli izinlerin verildiği ancak cemiyetin rastladığı kolera vakalarını belediye sıhhiye heyetlerine haber vermesi gerekirken bazı vakaları gizlediği belirtilmiştir. Cemiyetin, durumu ağır olan hastaları Belediye Hastanesi yerine kendi tedavihanesine götürerek yapılacak çalışmaların gecikmesine neden olduğu da ifade edilmiştir. Cemiyetin 1911'de de aynı faaliyetlerde bulunacağının anlaşılması üzerine yardım teklifi geri çevrilmiştir. Nazım Bey, telgrafının devamında İzmir Belediyesi'nin bir Kolera Hastanesi açacağını, özel koşullar ve odalar hazırlayacağını, bunların kendi tebaaları için yeterli görülmemesi durumunda İzmir'deki yabancı hastanelerin kanunlara uygun hareket etmek şartıyla bir bölüm açabileceklerini belirtmiştir. Nazım Bey, telgrafının son kısmında İzmir'deki salgının günden güne hafiflemekte olduğunu ve hastalığın ortadan kaldırılması için gerekli çalışmalar yapıldığını da ifade etmiştir.⁶⁴

İzmir basını, 1911'deki salgının sona ermesiyle birlikte bazı istatistiki bilgiler vermiştir. Rum basınından aktarma yapan Ahenk gazetesine göre Nisan'da 9, Mayıs'ta 39, Haziran'da 159, Temmuz'da 84 ve Ağustos'ta 530 kişi koleraya yakalanmıştır. Nisan'da 7, Mayıs'ta 19, Haziran'da 93, Temmuz'da 47, Ağustos'ta ise 243 kişi olmak üzere toplam 409 kişi kolera nedeniyle hayatını kaybetmiştir.⁶⁵ Bu salgın sırasında devlet kurumlarının halkı ikna etme konusunda yetersiz kalması üzerine dini kurumlardan yardım istenmiş ve İstanbul'daki Bâb-ı Fetva Dairesinden iki fetva alınmıştır.⁶⁶ Kolera, 1913 yılı yazında İzmir'i bir kez daha ziyaret etmiştir. Hastalık bu kez Selanik'ten İzmir'e gelen göçmenler vasıtasıyla bulaşmıştır.⁶⁷ Dahiliye Nezaretinden Sıhhiye Nezaretine gönderilen 30 Temmuz 1913 tarihli yazıda, Selanik ve çevresinden gelen göçmenlerin dört kişiye kolera bulaştırdığının anlaşıldığı ve gerekli sıhhi tedbirlerin alınmaya başlandığı bildirilmektedir.⁶⁸ Dahiliye Nezareti, 6 Ağustos 1913'te bu sefer Hariciye Nezaretine bir yazı göndermiştir. Yazıda koleranın İzmir'e, Selanik'ten gelen göçmenler tarafından taşındığı hatırlatılarak buradan İzmir'e göçmen gönderilmemesinin Aydın vilayetinden bir kez daha istenildiği belirtilmiştir.⁶⁹ 6 Eylül 1913 tarihli belgeye göre ise İzmir ve bazı vilayetler ile Meriç havzasında koleranın günden güne şiddetini artırdığı anlaşıldığından hastalığın ortadan kaldırılması için ihtiyaç duyulan 5000 liralık tahsisatın Dahiliye Nezareti bütçesine eklenmesine dair kanun layihasının hazırlanması istenmiştir.⁷⁰

⁶⁴ BOA. DH. İD. 57/9; Ayrıntılı bilgi için bkz. Karcı, "Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)", 444-445.

⁶⁵ Berci, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", 388.

⁶⁶ Mehmet Karayaman, 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık, (İzmir: İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, 2008), 185.

⁶⁷ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Hariciye Nezareti Siyasi (HR.SYS.) 2029/10.

⁶⁸ BOA. DH.İD. 165/21.

⁶⁹ BOA. HR.SYS. 2029/10; Konuyu yakından takip eden Dahiliye Nezareti, 9 Ağustos 1913'te İstanbul Valiliği ile Polis Müdüriyetine bir yazı göndermiştir. Bu yazıda İzmir gibi İstanbul'a da koleranın Selanik'ten gelen göçmenler vasıtasıyla bulaştığı hatırlatılarak bundan sonra muhacirlerin toplu olarak girişlerine izin verilmemesi, şimdiye kadar gelmiş olanların da mümkün olduğunca şehir dışında ve ayrı bir şekilde çadırlarda ikamet ettirilmesi ya da küçük, ulaşımı zor, sapa kasabalara sevk edilmeleri istenilmiştir. Bkz. BOA. DH. İD. 165/23.

⁷⁰ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), Babıâli Evrak Odası (BEO.) 4209/315661.

Dahiliye Nezareti'nin konuya ilişkin 2 Eylül 1913 tarihli tezkeresi Meclis-i Vükelada ele alınmış ve layihanın hazırlanılarak Maliye Nezaretine iletilmesi kararlaştırılmıştır.⁷¹ 10 Eylül 1913 tarihli iradeyle de 5000 liralık tahsisatın 1913 bütçesinde yer alan “*Koleraya Karşı Tedabir-i Sıhhiye Masrafı*” tertibine eklenmesine dair kanun layihasının uygulamaya konulmasına karar verilmiştir.⁷² Bu salgın döneminde İzmir’den kara ve deniz yoluyla ayrılanlara karşı karantina uygulanmıştır. Hatta ücretli olarak görevlendirilen şahıslar vasıtasıyla sıhhi kordonlar oluşturulmuş fakat istenen sonuç alınamamıştır.⁷³ Neticede ortaya çıkışından 27 Eylül 1913’e kadar İzmir halkından 258 kişi koleraya yakalanmış ve bunlardan 149’u vefat etmiştir.⁷⁴ Kolera, 1916 yazında İzmir’i bir kez daha ziyaret etmiştir. Bu salgın sırasında Vilayet Bakteriyolojihanesinde portör muayeneleri arttırılmıştır. 1916 yılı içerisinde 200.000 kişiye kolera aşısı yapılmıştır. İzmir’de salgının ortadan kalkmasında Vali Rahmi Bey’in aldığı tedbirlerin büyük etkisi vardır. Salgın sırasında Alman Doktor Rodenwaldt, tam yetki ile kolerayla mücadelede görevlendirilmiştir. Alman doktorlarından Sauerwaldt ve Zeiss’in de yardımları ile salgın kısa sürede etkisini kaybetmiştir.⁷⁵ Aydın Vilayeti Valiliği’nin talebi üzerine hükümet, Dr. Rodenwaldt ve yardımcısını koleranın yayılmasının engellenmesi ve aşıların tedariki ile hazırlanması konusundaki hizmetlerinden dolayı nişanla ödüllendirmiştir.⁷⁶

Sonuç

Önemli bir liman şehri olan İzmir tarihi süreç içerisinde farklı salgın hastalıklarla karşı karşıya kalmıştır. İlk defa 1831’de kendisini gösteren kolera, İzmir’de birçok salgına neden olmuştur. Bu ilk salgında yeni bir hastalık olması nedeniyle koleraya karşı veba ile mücadelede uygulanan yöntemler uygulanmıştır. Geçmiş yüzyıllarda vebanın yarattığı korku 1831 sonrasında koleraya karşı da duyulmuş; salgın dönemlerinde halk panik halinde şehri terk etmiştir. Bununla birlikte 1848 salgınında Müslümanların *hastalıktan korunma konusundaki dikkatsizliği*, 1865 salgınında ise Musevi mahallelerinin hijyen açısından kötü durumu dikkat çeken hususlardır. 1831’deki salgına dair yabancı doktorların gözlemleri önemlidir. Ortaya koydukları vaka ve can kaybı sayıları ileride yaşanacak diğer salgınlardan yüksektir. Gerek İzmir’deki 1831 salgını gerekse diğer kolera salgınlarda can kayıplarına dair net ve istatistiki bilgiler bulmak güçtür. Farklı kaynaklar arasında rakamsal tutarsızlıklar bulunmaktadır. Aslında bu durum Osmanlı coğrafyasında görülen birçok salgın için de geçerlidir. İzmir’deki kolera salgınları sırasında bölgeye tabip ve tahsisat gönderilmesi, kordon ve tecrit uygulamaları ile dezenfeksiyon işlemleri gibi klasik yöntemler uygulamaya çalışılmıştır. İzmir’deki kolera salgınlarının şehrin demografik yapısına zarar verdiği gibi ekonomik hayatına da zarar verdiği görülmektedir.

⁷¹ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Meclis-i Vükela Mazbataları (MV.)* 179/99.

⁷² Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *İrade Dosya Usulü (İ. DUİT.)* 84/54.

⁷³ Karayaman, 20. *Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, s. 185.

⁷⁴ Cumhurbaşkanı Devlet Arşivleri Başkanlığı Milli Savunma Bakanlığı Askeri Tarih Arşivi (ATASE), 110.9.1.7/307.20.6.

⁷⁵ Karayaman, 20. *Yüzyılın İlk Yarısında İzmir’de Sağlık*, s. 185.

⁷⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA.), *Dahiliye Kalem-i Mahsus (DH.KMS.)* 40/24.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)
- Babı Asaî, Mektubi Kalemi, (BOA. A.} MKT.) 145/25; 137/91.
- Babîâli Evrak Odası (BOA. BEO.) 4209/315661.
- Dahiliye Kalem-i Mahsus (BOA. DH.KMS.) 40/24.
- Dahiliye, İdare, (BOA. DH. İD.) 57/9; 165/21; 165/23.
- Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (BOA. HR. MKT.) 84/88; 85/4.
- Hariciye Nezareti Siyasi (BOA. HR.SYS.) 2029/10.
- Hariciye Nezareti, Tercüme Odası (HR. TO.) 410/31; 410/30.
- İrade Dosya Usulü (BOA. İ. DÜİT.) 84/54.
- Meclis-i Vükela Mazbataları (BOA. MV.) 179/99.
- Sadaret, Meclis-i Vala Evrakı, (BOA. A.} MKT. MVL.) 10/76.
- Sadaret, Mühimme Kalemi Evrakı (BOA. A.} MKT.MHM.) 338/39; 338/49; 560/7.
- Sadaret, Umum Vilayat Evrakı (BOA. A.} MKT.UM.) 116/78; 167/8.

Kitaplar

- Ayar, Mesut, Osmanlı Devleti'nde Kolera, İstanbul Örneği (1892-1895), Kitabevi Yayınları, İstanbul
- Beyru, Rauf, 19. Yüzyılda İzmir'de Sağlık Sorunları ve Yaşam, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2005.
- Karayaman, Mehmet, 20. Yüzyılın İlk Yarısında İzmir'de Sağlık, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir 2008.
- Karcı, Erol, Doktor Kasım İzzeddin Bey ve Mekke'de Kolera Salgınları (1893-1896), Sonçağ Akademi Yayınları, Ankara 2020.
- Pollitzer, R., *Cholera*, World Health Organization Monograph Series, Geneva 1959.
- Sezen, Tahir, *Osmanlı Yer Adları Sözlüğü*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yayını, Ankara 2017.
- Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye, Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye ve Sıhhiye-i Umumiye ile Ona Merbut Müessesat-ı Fenniye ve Sıhhiyenin İcraat ve Mesaisi, 1326 ve 1327 Senelerinde Memalik-i Osmaniye'de Zuhur Eden Koleraya Dair Malumat-ı İhsaiye ve Bu Babda İttihaz Olunan Tedabir, Selanik Matbaası, Dersaadet 1328.
- Yıldırım, Nuran, "Büyük Kolera Salgını (1865) ve Mabeyn-i Hümayun Eczacısı Vincent Péche ile Robert Kolej'den Cyrus Hamlin'in Kullandıkları Antikolerik Terkipler", 14. Yüzyıldan

Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Yıldırım, Nuran, "Su ile Gelen Ölüm: Kolera ve İstanbul Suları", 14. Yüzyıldan Cumhuriyet'e Hastalıklar, Hastaneler, Kurumlar, Sağlık Tarihi Yazıları-I, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2014.

Makaleler

Adak, Ufuk, "Doğu Akdeniz'de Salgın Hastalıklarla Mücadele: Klazomen (Urla) Tahaffuzhanesi", *Cihannüma, Tarih ve Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, S. VII/2, Aralık 2021, 131-156.

Asker, Ahmet, "Alman Konsolosluk Raporlarına Göre 1911-1914 Yılları Arasında Osmanlı Liman Kentlerinde Kolera", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 22, 1, 2021, 51-69.

Berci, İbrahim, "İzmir'de Kolera Salgınları (1910-1912)", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi*, S. 9, 2021/Yaz, 363-398.

Beyru, Rauf, "XIX. Yüzyıl İzmir'inde Salgın Dönemleri ve Yaşam", *İzmir'in Sağlık Tarihi Kongresi, 1-3 Aralık 2005, Bildiriler*, Editörler: Eren Akçiçek-Onur Kını, Ege Üniversitesi Tıp Fakültesi ve Ege Üniversitesi İzmir Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayını, İzmir 2009.

Çil, Hikmet, "Hıfzıssıhha Umum Başmüfettişi Charles Bonkowski Paşa'nın Osmanlı Türkiye'sinde Başgösteren 1893-1895 Kolera Salgını Sırasında Aldığı Sağlık önlemleri", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları*, 24, 1, 2023, 105-137.

Eraksoy, Haluk, "Beşinci Kolera Pandemisi (1881-1896): Geriye Ne Kaldı?", *Klinik Dergisi*, 24/ 2, 2011, 75.

Karcı, Erol, "Osmanlı Devleti'nde Bakteriyoloji Öğretiminin Öncüsü Doktor Hamdi Aziz Paşa ve 1902-1904 Irak Kolerasına Dair Tespitleri", *SUTAD*, Ağustos 2020, S. 49, 399-417.

Menekşe, Metin, "İzmir'de Kolera Salgını ve Etkileri (1893)", *TAD*, C. 39, S. 67, 2020, 385-433.

Töre, Okan, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bulaşıcı Hastalıklarla Savaşım", *Klinik Dergisi*, 34 (1), 2021, 1-12.

Unat, Ekrem Kadri, "Osmanlı İmparatorluğunda 1910-1913 Yıllarındaki Kolera Salgınları ve Bunlarla İlgili Olaylar", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları*, Editör: Nil Sarı, İstanbul 1995, 55-65.

Yılmaz, Özgür, "1847-1848 Kolera Salgını ve Osmanlı Coğrafyasındaki Etkileri", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, VI/1, 2017, 23-55.

Yılmaz, Özgür, "İzmir'in Salgın Hastalıklar Tarihine Bir Katkı: Avrupalı Hekimlerin Gözüyle 1865 Kolera Salgını", *Tarih ve Günce, Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Dergisi*, 8 (2021/Kış), 85-128.

Tezler

Karcı, Erol, *Osmanlı Hükümetlerinin Sağlık Politikaları (1908-1914)*, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, Tokat 2017.

İnternet Kaynakları

<https://archive.org/details/jstor-4566319/page/n1/mode/2up> (Erişim:30.10.2024).

<https://archive.org/details/jstor-4566868/page/n1/mode/2up> (Erişim: 1.11.2024).

<https://www.jstor.org/stable/4566006> (Erişim: 1.11.2024).

<https://www.jstor.org/stable/4566526> (Erişim: 1.11.2024)

<https://www.jstor.org/stable/4566747> (Erişim: 1.11.2024).

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ
DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949
Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1
Haziran | June 2025

Investigation of Ergogenic Aid and Nutritional Supplement Consumption Patterns in Judo Athletes

Ayana RISKULBEKOVA

Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Coaching Education, Bishkek, Kyrgyzstan
a63098009@gmail.com

orcid.org/0009-0004-1157-4680 | <https://ror.org/04frf8n21>

Bilal DEMİRHAN

Kyrgyz-Turkish Manas University, Department of Coaching Education, Prof. Dr.
Bishkek, Kyrgyzstan

bilal.demirhan@manas.edu.kg

orcid.org/0000-0002-3063-9863 | <https://ror.org/04frf8n21>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Araştırma Makalesi/Research Article

Geliş Tarihi/Received: 05 Mayıs 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2025

ATIF/CITE AS

Riskulbekova, Ayana – Demirhan, Bilal. "Investigation of Ergogenic Aid and Nutritional Supplement Consumption Patterns in Judo Athletes" Darüşşifa İslam Tıp Tarihî Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Yazar Katkı Oranları: Yazar-1 (%50) - Yazar-2 (%50)

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Author Contribution Rates: Author-1 (%50)-Author-2 (%50)

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Investigation of Ergogenic Aid and Nutritional Supplement Consumption Patterns in Judo Athletes

Abstract: This cross-sectional study aimed to examine the use of ergogenic aids and dietary supplements among judo athletes. A total of 205 voluntary participants representing various age groups, genders, and competition levels (amateur and professional) were included in the study. Data from 59 athletes who reported not using any supplements were excluded from the analysis, which was conducted based on 146 supplement users (71.22%). Data was collected via an online questionnaire developed in accordance with the relevant literature and finalized with expert input.

Among the participants, 92.47% reported using stimulant-type supplements, 75.34% recovery-oriented supplements, 59.59% performance-enhancing supplements, and 41.1% weight-control-related supplements. While stimulants and performance supplements were primarily used during pre-season and competition periods, recovery and weight-control supplements were used more consistently throughout the year.

Findings indicated notable differences in supplement use across age groups. A more consistent pattern of supplement use was observed in the 24–25 age group, whereas younger athletes reported lower usage rates. Furthermore, increased recovery demands in older age groups appeared to influence a greater tendency toward supportive supplement use.

In conclusion, dietary supplement use is prevalent among judo athletes; however, usage patterns vary significantly by supplement type, age group, and training phase. These findings underscore the need for individualized nutrition strategies tailored to athletes' age and developmental stage.

Keywords: Judo, Ergogenic Aids, Dietary Supplements, Athlete Nutrition, Performance-Enhancing Substances.

Introduction

The use of ergogenic aids and nutritional supplements by athletes—aimed at enhancing performance, accelerating recovery, and supporting overall health—has garnered increasing attention in both academic and professional settings in recent years. Particularly in competitive sports, the rising expectations for success have led athletes to turn more frequently to such supportive products. While nutritional supplements are commonly used for general health, immune support, and to address dietary deficiencies, ergogenic aids are preferred for performance-related goals such as enhancing physical capacity, increasing training efficiency, and speeding up recovery processes (Maughan, 2013).

In sports such as judo, which simultaneously demand endurance, strength, and flexibility, the use of ergogenic aids and nutritional supplements plays a strategically important role. Due to high training loads and the stress associated with competition, athletes in this discipline may struggle to maintain energy balance. In this context, ergogenic aids stand out as valuable tools for judokas, offering benefits such as increased muscle strength, reduced fatigue, and accelerated recovery. Weight-class athletes often use various ergogenic aids and diets to improve performance and recovery as well as weight control (Slimani, et al., 2021; Bayburtlu & Genç, 2022). Although ergogenic aids—spanning a wide range of substances—are commonly

used to enhance performance across various sports disciplines, their long-term use may lead to serious health risks (Aydın & Genç, 2023). Unconscious or unnecessary use of such products can create both health risks and ethically controversial situations.

Studies have shown that the prevalence of supplement use among athletes ranges between 50% and 90%. Notably, younger athletes tend to use these supplements with less awareness compared to their professional counterparts (Al Khoury & Antoine-Jonville, 2012). The primary motivations driving athletes toward supplementation include compensating for inadequate nutrition, enhancing physical capacity under performance pressure, and accelerating post-exercise recovery. However, when the contents of some products are inaccurately labeled or consumed in excessive doses, they may pose health risks or lead to doping-like consequences (Maughan, 2013).

At the international level, there is a limited number of studies specifically examining nutritional habits and supplement use among judokas. Existing literature has largely focused on sports such as football, swimming, and athletics, leaving a research gap regarding judokas. This underlines the need for more in-depth investigations to define the ergogenic aid usage profiles of judokas and to raise awareness among these athletes. Moreover, thoroughly assessing athletes' levels of knowledge, their reasons for supplement use, and the effects of these products could significantly contribute to the sports science literature.

This study aims to investigate the ergogenic aid and nutritional supplement consumption profiles of judo athletes, with the objective of understanding current patterns and identifying potential health risks. Furthermore, the findings are expected to offer practical guidance for athletes and coaches, promoting the safer and more informed use of such products.

Materials and Methods

Research Design

This study was designed as a cross-sectional investigation aimed at evaluating the ergogenic aid and nutritional supplement use profiles of judo athletes.

Sample

The research was conducted on a total of 205 judokas selected according to predetermined criteria. The sample included a diverse range of age groups, genders, and athletic levels (amateur and professional). Participation in the study was voluntary.

Data Collection Tool

Data was collected using a questionnaire developed via Google Forms. The survey included items on demographic information, athletic background, use of ergogenic aids and nutritional supplements, frequency and types of usage, as well as reasons for consumption. The questionnaire was adapted based on previous studies in the literature and finalized with input from subject-matter experts.

Statistical Analysis

The collected data were analyzed using SPSS version 26.0 (Statistical Package for the Social Sciences). Demographic data and survey responses were summarized using frequency and percentage distributions. Specifically, variables such as age, gender, athletic experience, and

ergogenic aid usage were analyzed through percentage breakdowns. Frequency and percentage analyses were presented in detail to clearly describe the participant profile and to visualize the distribution of the collected data.

Results

The frequency and percentage analyses of the data obtained in the study are presented in detail through the following tables, revealing the participant profile and characteristics of ergogenic aid and nutritional supplement use related to performance.

Table 1. Descriptive Characteristics of Judo Athlete Participants (n = 205)

Participant Characteristics	n	%
Age Distribution (Years)		
18-19	58	28.29
22-23	40	19.51
20-21	37	18.05
24-25	31	15.12
26-27	28	13.66
≥28	11	5.37
Gender Distribution		
Male	107	52.2
Female	98	47.8
Distribution of Sports Experience (Years)		
≥5	102	49.76
4	35	17.07
3	68	33.17
Sporting Career Level		
Local	114	55.61
National	39	19.02
International (non-medalist)	38	18.54
International (Medalist)	14	6.83
Number of Training Days per Week (Day)		
6	83	40.49
5	53	25.85
3	43	20.98
4	26	12.68

Most participants were athletes in the 18–19 age group (28.29%), indicating that the sample was predominantly comprised predominantly of young athletes. The gender distribution was relatively balanced, with 52.2% male and 47.8% female participants. Regarding training experience, approximately half of the judokas (49.76%) had been practicing judo for five years or more. In terms of athletic career level, 55.61% competed at the local level, while only 6.83% had experience at the international level. As for weekly training frequency, a significant portion of the participants (40.49%) reported training six days a week. These findings suggest that most participants were young, experienced, and engaged in high-frequency training routines.

A general question was posed to participants regarding whether they had ever used any nutritional supplements throughout their athletic careers, and the responses are presented in Table 2.

Table 2. Nutritional Supplement Usage Status

Response	n	%
Yes	146	71.22
No	59	28.78
Total	205	100.00

An examination of the participants' nutritional supplement usage revealed that 71.22% (n=146) reported using supplements, while 28.78% (n=59) indicated they did not. The proportion of supplement users was found to be substantially higher than that of non-users.

Table 2. Nutritional Supplement Use by Age Group

Age (years)	Group	Total Athletes (n=205)	Supplement Users (n=146)	Overall Percentage (%)	Within-Group Usage Rate (%)
18–19		58	32	21.92	55.17
20–21		37	28	19.18	75.68
22–23		40	30	20.55	75.00
24–25		31	18	12.33	58.06
26–27		28	20	13.70	71.43
28+		11	8	5.48	72.73
Total		205	146	100.00	—

According to the table, supplement use rates vary across age groups. The lowest usage rate was observed in the 18–19 age group at 55.17%, while the highest rate was recorded in the 20–21 age group at 75.68%. In the other age groups, usage rates ranged between 58.06% and 75.00%. Overall, 146 out of 205 athletes (71.22%) were found to use nutritional supplements.

In this section, participants who reported not using any ergogenic aids or nutritional supplements (n=59, 28.78%) were excluded from further analysis. The analyses were conducted exclusively on judokas who stated that they used supplements (n = 146, 71.22%) (Tables 3–10).

Use of Stimulant-Based Nutritional Supplements

Table 3. General Usage of Stimulant-Based Supplements

Response	n	%
Yes	135	92.47
No	11	7.53
Total	146	100.00

The data reflects the athletes' use of supplements with stimulant effects. According to the results, (92.47%; n = 135) reported using such supplements, while only 11 participants (7.53%) stated that they did not. These findings indicate a widespread tendency among athletes to consume supplements with stimulant properties.

Table 4. Distribution of Stimulant Supplement Use Across Different Times of the Year

Period	n	%
Pre-season Only	55	40.74
Competition Period Only	40	29.63
Throughout the Entire Year	40	29.63
Total	135	100.00

According to the findings, 40.74% of the participants (n = 55) reported using such supplements only during the pre-season period. The proportion of those who used them exclusively during competition periods was 29.63% (n = 40), while an equal proportion (29.63%; n = 40) indicated year-round usage. These results suggest that the use of stimulant supplements is largely concentrated in targeted periods (particularly pre-season or competition phases), although a considerable number of athletes tend to use them consistently throughout the year.

Use of Performance-Enhancing Nutritional Supplements

Table 5. Usage Status of Performance-Enhancing Supplements

Response	n	%
Yes	87	59.59
No	59	40.41
Total	146	100.00

A total of 59.59% of the participants (n = 87) reported regular use of performance-enhancing supplements, while 40.41% (n = 59) stated that they did not use such products. This indicates that a significant proportion of athletes tend to utilize performance-enhancing aids.

Table 6. Seasonal Use Patterns of Performance-Enhancing Supplements

Period	n	%
Pre-season Only	30	34.48
Competition Period Only	27	31.03

Throughout the Entire Year	30	34.48
Total	87	100.00

The data indicates the periods of the year during which athletes use performance-enhancing supplements. Among the participants, 34.48% (n = 30) reported using these supplements only during the pre-season, while 31.03% (n = 27) used them exclusively during competition periods. Additionally, 34.48% reported consistent use throughout the year. These findings suggest that the use of performance-enhancing supplements may be both period-specific and continuous.

Use of Nutritional Supplements for Weight Control

Table 7. Regular Use of Supplements for Body Weight Control

Response	n	%
Yes	60	41.1
No	86	58.9
Total	146	100.00

A total of 41.1% of the participants (n = 60) reported regularly using supplements for body weight control, while 58.9% (n = 86) stated that they did not engage in such use. Although the majority did not use supplements for this purpose, the findings indicate a noteworthy prevalence of supplement use aimed at weight management among athletes. This tendency may be particularly pronounced in sports where weight categories play a significant role.

Table 8. Timing of Nutritional Supplement Use for Weight Control

Period	n	%
Pre-season Only	22	36.67
Competition Period Only	18	30.0
Throughout the Entire Year	20	33.33
Total	60	100.00

According to the responses, 36.67% of athletes who used supplements for weight control did so only during the pre-season, while 30% reported using them exclusively during competition periods. Additionally, 33.33% indicated consistent use throughout the year. This distribution suggests that supplement use for weight control can be specific to either the preparation or competition phases, while for some athletes, it continues throughout the entire season.

Use of Recovery-Oriented Nutritional Supplements

Table 9. Usage Status of Recovery Supplements Among Athletes

Response	n	%
Yes	110	75.34
No	36	24.66
Total	146	100.00

A total of 75.34% of the participants (n = 110) reported regular use of recovery-oriented supplements, while 24.66% (n = 36) stated that they did not use such products. This high proportion indicates that recovery-supporting supplements are widely adopted among athletes and play a significant role in post-training recovery processes.

Table 10. Seasonal Use Patterns of Recovery Supplements

Period	n	%
Pre-season Only	40	36.36
Competition Period Only	35	31.82
Throughout the Entire Year	35	31.82
Total	110	100.00

Findings regarding the timing of recovery supplement use show that 36.36% of participants used such supplements only during the pre-season. Two equally sized groups (31.82% each) reported using them exclusively during competition periods or consistently throughout the year. This distribution suggests that the use of recovery supplements is largely concentrated in preparation and competition phases, although a considerable number of athletes prefer continuous use year-round.

Discussion

An examination of the demographic characteristics of the 205 judo athletes included in this study shows that the majority of participants were young athletes aged 18–19 years (28.29%), with a gender distribution of 52.2% male and 47.8% female. Approximately half of the participants had been practicing judo for five years or more. In terms of competitive level, 55.61% competed at the local level, while only 6.83% competed internationally. Regarding training frequency, 40.49% reported training six days per week (Table 1).

This study explored the profiles of ergogenic aid and nutritional supplement use among judo athletes within the framework of their demographic characteristics, athletic history, and training habits. The findings indicated that 71.22% (n = 146) of the participants used at least one type of supplement (Table 2). This relatively high proportion highlights the widespread use of supplements in physically demanding sports such as judo.

According to the results, the most used supplements among judo athletes were those providing basic nutritional support. This suggests that rather than prioritizing performance-enhancing supplements, athletes focused on maintaining energy balance and supporting recovery processes. Protein powders, vitamin-mineral complexes, and electrolyte supplements formed the foundation of general usage. Similar trends have been reported in the literature; for instance, Knapik et al. (2016) noted that multivitamins and vitamin C were frequently used by elite athletes.

Supplement usage rates varied across age groups (Table 3), with the lowest rate observed in the 18–19 age group (55.17%) and the highest in the 20–21 age group (75.68%). Other age groups showed rates ranging from 58.06% to 75.00%. These results indicate a modest increase in supplement use with age. However, this trend may be more closely associated with career stage, training intensity, and individual needs rather than age alone. Sundgot-Borgen et al. (2003)

reported that supplement use among elite athletes is often influenced by coaches, medical staff, and teammates. Similarly, McDowall (2007) emphasized that young athletes' decisions regarding supplement use are shaped by environmental factors (coaches, family, peers) and knowledge levels. Wardenaar et al. (2017) found that supplement use was more prevalent among elite athletes and that dietary counseling contributed to more informed choices. Conversely, Braun et al. (2009) pointed out that some young athletes begin using supplements at an early age, often without sufficient guidance or information. These findings underscore that age is not the sole determinant—access to information, competitive level, and external influences also play critical roles.

Among participants, 59.59% (n=87) reported using performance-enhancing supplements (Table 5). This proportion may be considered moderate compared to similar combat sports. Creatine monohydrate and pre-workout products were likely among the most frequently used performance aids. Despite their potential benefits, the relatively modest usage rates suggest that athletes may approach such products cautiously or lack sufficient information. Concerns about anti-doping regulations and supplement reliability may also contribute to this hesitancy. Backhouse et al. (2013) noted that athletes who use supplements may exhibit more permissive attitudes toward doping, which could correlate with broader doping behaviors. Similarly, Wardenaar et al. (2017) observed that athletes without access to dietary counseling made less informed decisions about supplements, often resulting in uncertainty regarding the safety of performance enhancers. Mettler, Mitchell, and Tipton (2010) affirmed the scientific basis for the use of creatine and beta-alanine, particularly for improving high-intensity exercise performance.

The use of stimulant-based supplements (e.g., caffeine, guarana, ginseng, pre-workout blends) was reported by 92.47% of participants, indicating an exceptionally high prevalence (Table 4). This rate is notably higher compared to findings in other combat sport studies. It suggests that judo athletes frequently rely on such supplements to optimize cognitive and physiological parameters such as alertness, reaction time, and mental focus during competition and intense training periods. Goldstein et al. (2010) found that caffeine consumption positively affects endurance, short-duration high-intensity performance, and attention. Similarly, Guest et al. (2021) highlighted that appropriate caffeine dosing can enhance performance but should be personalized. Nonetheless, high doses of stimulant supplements such as caffeine may lead to side effects, including elevated heart rate, anxiety, insomnia, and gastrointestinal discomfort—particularly in sensitive or unaccustomed individuals (Spriet, 2014). Therefore, factors such as individual tolerance and competition-related stress play critical roles in ensuring the safe use of these products.

The prevalence of recovery-focused supplement use was also high, at 75.34% (Table 9), indicating that athletes made conscious choices to support post-training recovery. Products such as protein supplements, BCAAs (branched-chain amino acids), and glutamine were among the most frequently used in this category. Tipton and Wolfe (2004) reported that amino acid and protein intake after resistance training significantly enhances muscle protein synthesis, thus facilitating recovery. Similarly, Pasiakos, McLellan, and Lieberman (2014) demonstrated the positive effects of protein supplementation on muscle strength, mass, and recovery in a systematic review. Jäger et al. (2017) also showed that BCAA use can reduce exercise-induced muscle damage and help maintain muscle performance. In light of this literature, regular use of such supplements by judo athletes exposed to high training loads is physiologically justifiable.

Supplement use for weight control was reported at a lower rate (41.1%) compared to other supplement types (Table 6). In weight-class sports such as judo, these supplements are often used during the pre-competition period. Consistently, the present study found that the most common period for use was the pre-season 36.67% (Table 7). Nonetheless, it is likely that many athletes attempt to manage their weight through natural methods such as diet, fluid restriction, or sweating. Maughan et al. (2018) emphasized the importance of considering individual physiology and dosing when using such supplements. Reale et al. (2017) reported that rapid weight loss strategies remain prevalent in combat sports, potentially impacting performance and health in both the short and long term. Similarly, Demirhan et al. (2016) emphasized that combat sport athletes are often compelled to follow weight-control strategies, particularly during competition periods. Fogelholm (1994) also drew attention to the adverse effects of rapid weight loss on energy metabolism and fluid balance. In this context, supplements for weight control should not be viewed as alternatives to natural methods but rather as structured complements to them.

The findings indicate that supplement use varies not only by type but also by timing throughout the year. Among those using performance-enhancing supplements, 31.03% used them only during competition periods, 34.48% during the pre-season, and another 34.48% year-round (Table 6). Similar patterns were observed in the use of recovery supplements: 36.36% used them only in the pre-season, while 31.82% used them either only during competitions or year-round (Table 10). For stimulant supplements, the highest usage rate was recorded in the pre-season (40.74%), followed by equal proportions during competition periods (29.63%) and throughout the year (29.63%) (Table 4). These data demonstrate that supplement use is not arbitrary but structured according to the physiological and psychological demands of preparation and competition phases. Reale et al. (2017) stated that athletes in combat sports adjust their supplement strategies throughout the season depending on performance goals. Similarly, Maughan et al. (2018) emphasized that supplement use should be aligned with seasonal needs.

In conclusion, the findings of this study indicate that supplement use is widespread among judo athletes; however, both the types of supplements and their timing of use vary considerably. While athletes remain cautious about performance-enhancing and stimulant-based products, consistent use of recovery and general nutritional supplements is prominent. Consistent with the literature, factors such as lack of knowledge, trust issues, concerns about doping, and financial considerations are among the key determinants shaping supplement use behaviors. Further studies involving larger and more diverse athletic populations across various sports disciplines are recommended to deepen our understanding of this topic.

References

- Aydın, R., Genç, A. (2023). Ergogenic Aids and Doping In Athletic Performance. Sports in All Its Aspects in the Modern World. Duvar Publications. 47-61.
- Backhouse, S. H., Whitaker, L., & Petroczi, A. (2013). Gateway to doping? Supplement use in the context of preferred competitive situations, doping attitude, beliefs, and norms. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, 23(2), 244–252. <https://doi.org/10.1111/j.1600-0838.2011.01374.x>
- Bayburtlu, M.B., & Genç, A. (2022). Ketogenic Diet For Weight-class athlete. *Academic Studies in Sports Sciences*. Gece Bookstore. 135-151.
- Braun, H., Koehler, K., Geyer, H., Kleinert, J., Mester, J., & Schänzer, W. (2009). Dietary supplement use among elite young German athletes. *International Journal of Sport Nutrition and Exercise Metabolism*, 19(1), 97–109. <https://doi.org/10.1123/ijsnem.19.1.97>
- Demirhan B, Günay M, Canuzakov K, Kılıç M, Güzelbektes H, Patlar S. Seasonal evaluation of skeletal muscle damage and hematological and biochemical parameters of Greco-Roman wrestlers from the Kyrgyzstan National Team before the 2016 Summer Olympic Games. *Journal of Back and Musculoskeletal Rehabilitation*. 2020;33(4):701-709. doi:10.3233/BMR-181363
- El Khoury, D., & Antoine-Jonville, S. (2012). Intake of nutritional supplements among people exercising in gyms in Beirut city. *Journal of Nutrition and Metabolism*, 2012, Article ID 703490.
- Fogelholm, M. (1994). Effects of bodyweight reduction on sports performance. *Sports Medicine*, 18(4), 249–267. <https://doi.org/10.2165/00007256-199418040-00004>
- Goldstein, E. R., Ziegenfuss, T., Kalman, D., Kreider, R., Campbell, B., Wilborn, C., ... & Antonio, J. (2010). International society of sports nutrition position stand: Caffeine and performance. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 7(1), 5. <https://doi.org/10.1186/1550-2783-7-5>
- Guest, N. S., VanDusseldorp, T. A., Nelson, M. T., Grgic, J., Schoenfeld, B. J., Jenkins, N. D., ... & Arent, S. M. (2021). International society of sports nutrition position stand: Caffeine and exercise performance. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 18(1), 1–37. <https://doi.org/10.1186/s12970-020-00383-4>
- Jäger, R., Kerksick, C. M., Campbell, B. I., Cribb, P. J., Wells, S. D., Skwiat, T. M., ... & Kreider, R. B. (2017). International Society of Sports Nutrition Position Stand: Protein and exercise. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 14(1), 20. <https://doi.org/10.1186/s12970-017-0177-8>
- Knapik, J. J., Steelman, R. A., Hoedebecke, S. S., Austin, K. G., Farina, E. K., & Lieberman, H. R. (2016). Prevalence of dietary supplement use by athletes: Systematic review and meta-analysis. *Sports Medicine*, 46(1), 103–123. <https://doi.org/10.1007/s40279-015-0387-7>
- Maughan, R. J. (2013). Quality assurance issues in the use of dietary supplements, with special reference to protein supplements. *The Journal of Nutrition*, 143(11), 1843S–1847S. <https://doi.org/10.3945/jn.113.176651>

- Maughan, R. J., Burke, L. M., Dvorak, J., Larson-Meyer, D. E., Peeling, P., Phillips, S. M., ... & Engebretsen, L. (2018). IOC consensus statement: dietary supplements and the high-performance athlete. *British Journal of Sports Medicine*, 52(7), 439–455. <https://doi.org/10.1136/bjsports-2018-099027>
- McDowall, J. A. (2007). Supplement use by young athletes. *Journal of Sports Science & Medicine*, 6(3), 337–342. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3794473/>
- Mettler, S., Mitchell, N., & Tipton, K. D. (2010). Increased protein intake reduces lean body mass loss during weight loss in athletes. *Medicine & Science in Sports & Exercise*, 42(2), 326–337. <https://doi.org/10.1249/MSS.0b013e3181b2ef8e>
- Pasiakos, S. M., McLellan, T. M., & Lieberman, H. R. (2014). The effects of protein supplements on muscle mass, strength, and aerobic and anaerobic power in healthy adults: A systematic review. *Sports Medicine*, 45(1), 111–131. <https://doi.org/10.1007/s40279-014-0242-2>
- Reale, R., Slater, G., & Burke, L. M. (2017). Acute-weight-loss strategies for combat sports and applications to Olympic success. *International Journal of Sports Physiology and Performance*, 12(2), 142–151. <https://doi.org/10.1123/ijsp.2016-0211>
- Slimani, M., Znazen, H., Miarka, B., & Bragazzi, N. L. (2021). Effects of nutritional supplements on judo-related performance: A systematic review. *Journal of the International Society of Sports Nutrition*, 18(1), 1–17. <https://doi.org/10.1186/s12970-021-00434-z>
- Spriet, L. L. (2014). Exercise and sport performance with low doses of caffeine. *Sports Medicine*, 44(2), 175–184. <https://doi.org/10.1007/s40279-014-0257-8>
- Sundgot-Borgen, J., Berglund, B., & Torstveit, M. K. (2003). Nutritional supplements in Norwegian elite athletes—impact of international ranking and advisors. *Scandinavian Journal of Medicine & Science in Sports*, 13(2), 138–144. <https://doi.org/10.1034/j.1600-0838.2003.00287.x>
- Tipton, K. D., & Wolfe, R. R. (2004). Protein and amino acids for athletes. *Journal of Sports Sciences*, 22(1), 65–79. <https://doi.org/10.1080/0264041031000140554>
- Wardenaar, F. C., Ceelen, I. J., van Dijk, J. W., Hangelbroek, R. W., van Roy, L., van der Pouw, B., & de Vries, J. H. (2017). Nutritional supplement use and nutrition knowledge in Dutch elite and sub-elite athletes. *International Journal of Sport Nutrition and Exercise Metabolism*, 27(3), 239–248. <https://doi.org/10.1123/ijsnem.2016-0190>

DARÜŞŞİFA İSLAM TIP TARİHİ ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

DARÜŞŞİFA JOURNAL OF ISLAMIC MEDICAL HISTORY RESEARCH

ISSN: 2822-4949

Cilt | Volume 4 Sayı | Number 1

Haziran | June 2025

Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49) / Esra Atmaca
Black Death Epidemic and Society in the Mamluks (749/1348-49) / Esra Atmaca

Furkan KÜL

Hitit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Tarihi ve Sanatları ABD, Yüksek Lisans.
Hitit University, Faculty of Divinity, Department of Islamic History and Arts, Master's Degree.
Çorum, Türkiye

fkul795@gmail.com | <https://orcid.org/0009-0001-9087-470X> | <https://ror.org/01x8m3269>

MAKALE BİLGİSİ/ARTICLE INFORMATION

Makale Türü/Article Types: Kitap İncelemesi / Book Review

Geliş Tarihi/Received: 14 Mayıs 2025

Kabul Tarihi/Accepted: 30 Haziran 2025

Yayın Tarihi/Published: 30 Haziran 2025

Atıf/Cite As

Kül, Furkan "Kara Veba Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49) / Esra Atmaca)" Darüşşifa İslam Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi, (Haziran / June, 2025) 4/1

Değerlendirme: Bu makalenin ön incelemesi iki iç hakem (editörler-yayın kurulu üyeleri) içerik incelemesi ise iki dış hakem tarafından çift taraflı kör hakemlik modeliyle incelendi. Benzerlik taraması yapılarak (Turnitin) intihal içermedi i teyit edildi.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Yapay Zeka Etik Beyanı: Yazarlar bu makalenin hazırlanma sürecinin hiç bir aşamasında yapay zekadan faydalanılmadığını; bu konuda tüm sorumluluğun kendisine (kendilerine) ait olduğunu beyan etmektedir.

Etik Bildirim: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.

Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.

Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

Review: Single anonymized - Two internal (Editorial board members) and Double anonymized - Two external double-blind peer review. It was confirmed that it did not contain plagiarism by similarity scanning (Turnitin).

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.

Artificial Intelligence Ethical Statement: The author declares that artificial intelligence was not utilized at any stage of the preparation process of this article and accepts full responsibility in this regard.

Complaints: info@dasitad.com |

<https://dasitad.com/index.php/darussifa>

Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding to support this research.

Grant Support: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0

Black Death Epidemic and Society in the Mamluks (749/1348-49) / Esra Atmaca

Abstract: This article reviews *The Black Death: Epidemic and Society in the Mamluk Period (749/1348–49)*, authored by Esra Atmaca. The book offers a comprehensive, multidimensional analysis of the Black Death's impact on the social, cultural, intellectual, and administrative structures of the Mamluk realm during the 14th century. Structured in four main chapters, the study draws upon historical sources to examine a wide range of topics, including the spread of the epidemic across Mamluk territories, its devastating effects on daily life, the disruption of scholarly activities, and administrative breakdowns. By utilizing primary sources, the author effectively highlights the plague's influence on religious life, economic structures and demographic shifts, thereby enhancing the book's academic value. Importantly, it challenges Eurocentric narratives by focusing on the plague's effects outside Europe, offering a significant contribution to the field of Islamic history. This review aims to summarize the scope and scholarly significance of the book and emphasize its relevance for researchers in history and the history of medicine. Ultimately, *The Black Death: Epidemic and Society in the Mamluk Period (749/1348-49)* stands out as a valuable reference for scholars interested in history, Islamic civilization and medical historiography. Its reliance on primary sources, clear explanatory footnotes and accessible language make it both academically rigorous and reader-friendly. The book provides meaningful insights not only into historical pandemics but also into understanding contemporary crises through a historical lens.

Keywords: History of Medicine, Mamluks, Black Death, Epidemic, Society

Kara Veba - Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49) / Esra Atmaca

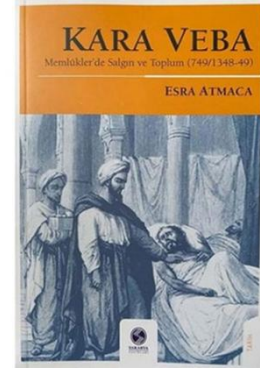
Öz: Bu makalede, Esra Atmaca tarafından kaleme alınan *Kara Veba: Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)* adlı eser tanıtılmaktadır. Kitap, XIV. yüzyılda Memlûkler döneminde yaşanan kara veba salgınının toplumsal, kültürel, ilmî ve idari yapılar üzerindeki etkilerini çok boyutlu bir yaklaşımla incelemektedir. Dört ana bölümden oluşan eser, Memlûk topraklarında salgının yayılış sürecinden sosyal hayat üzerindeki yıkıcı etkilerine, bilimsel faaliyetlerin duraksamasından devlet idaresindeki aksamalara kadar pek çok konuyu tarihî kaynaklara dayanarak ele almaktadır. Yazar, veba sürecinin halkın dinî yaşantısındaki değişimlere, ekonomik yapıya ve nüfus hareketlerine etkilerini birincil kaynaklarla ortaya koyarak eseri akademik anlamda değerli kılmıştır. Ayrıca kitapta salgının sadece Avrupa ile sınırlı kalmadığını vurgulayan bakış açısı, İslâm tarihi açısından önemli bir katkı sunmaktadır. Bu tanıtım yazısı, eserin kapsamını ve bilimsel katkılarını özetlemeyi, tarih ile tıp tarihi alanlarında çalışan araştırmacılar için önemini vurgulamayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak, *Kara Veba: Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348-49)* adlı eser, tarih, İslâm medeniyeti ve tıp tarihi araştırmaları açısından kıymetli bir başvuru kaynağıdır. Eserde kullanılan birincil kaynaklar, açıklayıcı dipnotlar ve yalın üslup, çalışmayı akademik olduğu kadar erişilebilir kılmaktadır. Neticede bu eser, geçmişte yaşanan salgınları analiz etmek ve

günümüz krizlerini tarihsel bir perspektiften değerlendirmek isteyen araştırmacılar ve okuyucular açısından nitelikli bir başvuru kaynağı niteliği taşımaktadır

Anahtar Kelimeler: Tıp Tarihi, Memlükler, Kara Veba, Salgın, Toplum

Kara Veba - Memlükler’de Salgın ve Toplum (749/1348-49)

Esra Atmaca, Kara Veba - Memlükler’de Salgın ve Toplum (749/1348-49). Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya, 2021, 280 sayfa, 2 harita, 6 resim, 13.5 x 21 cm. ISBN: 978-605-2238-27-1.

1. Yazar Hakkında

Esra Atmaca, 2007’de Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Hudeybiye Seferi 6/628” başlıklı teziyle yüksek lisansını, 2014 yılında Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde “Memlükler Döneminde Halep’te Eğitim-Öğretim Müesseseleri ve Ulemâ” konulu çalışmasıyla da doktorasını tamamladı. 2017 yılında Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi’ne yardımcı doçent olarak atandı. Çeşitli dergilerde bilimsel makaleleri yayımlanmış olan Atmaca’nın Halep’te İlmî Hayat –Memlükler Döneminde- (1250-1517), Hudeybiye Seferi, Celâleddin Harezmsâh ve Harezmsâhlar adlı kitapları bulunmaktadır. Atmaca, halen aynı fakültede doçent olarak çalışmalarına devam etmektedir.

2. Kitabın Bölümlerine Kısa Bir Bakış

Esra Atmaca’nın Kara Veba - Memlükler’de Salgın ve Toplum (749/1348-49) adlı eseri dört bölümden oluşmaktadır. Bunun haricinde kitabın başında bir önsöz ve giriş, sonunda ise sonuç ve ekler bölümü bulunmaktadır. Giriş bölümünde araştırmanın önemi, yöntemi ve kapsamı, literatür taraması, kaynakları, veba ve salgın konuları ile Memlük coğrafyasını saran vebanın genel bir görünümüne yer verilmektedir. Sonuç bölümünde kitabın ulaştığı sonuçlar belirtilmiş ve çeşitli fikirlere yer verilmiştir. Ekler bölümünde ise tarihi olaylar kronolojik bir şekilde sıralanmış ve okuyucunun yaşanan olayları tarihlendirmesi açısından kolaylık sağlanmıştır. Yine ekler bölümünde harita ve resimlere yer verilmiş, bu sayede zikredilen konuların görsel açıdan daha iyi anlaşılması sağlanmıştır.

Kitabın “Memlükler’de Kara Veba” başlıklı ilk bölümünde yazar, kara vebanın Moğollar arasında ortaya çıktığını, ticari faaliyetlerle birlikte dünyaya yayıldığını ifade eder ve bu görüşünü de çeşitli tarihçilerden aldığı bilgilerle destekler. Atmaca, salgın dönemlerinde

ölümlerin sadece vebadan değil, aynı zamanda kıtlık ve hastalıkla nasıl mücadele edileceğinin bilinmemesinden de kaynaklandığını belirtir. Bölüm genel manada kara vebanın Memlûk topraklarına nasıl geldiğini, Memlûk şehirlerindeki etkisini ve belirtilerini, bulaşıcılığını, bu duruma karşı alınan tedbirleri ve vebadan kurtulmak için aranan çareleri anlatmaktadır. Son olarak da vebadan ölen insanlar ve salgının hayvanlara etkisinden bahsedilmiştir. Özellikle vebadan ölen bedenlerin taşınmasında tabutların yetersiz kalması ve insanların bu konuda bulunduğu çözümler dikkate değerdir. Tahtalar, merdivenler, kapılar, hatta sepetler, ölünün taşınmasına imkân veren her türlü eşya hayatını kaybeden eden insanların taşınması için kullanılmıştır. Bunun yanı sıra hayvanların da bu hastalıktan çokça etkilendiğini söyleyen yazar, denizde yaşayan canlılar, gökte uçan kuşlar, karanlık ormanda dolaşan vahşi hayvanların bile vebadan öldüğünü belirtir.

Kitabın ikinci bölümü olan “Kara Veba Etkisinde Sosyo-Kültürel Hayat” başlıklı kısımda vebanın Memlûkler’deki sosyal hayata, farklı yaş gruplarına, vaka ve ölüm oranlarına etkisi anlatılmıştır. Bunun yanı sıra kara vebanın psikolojik, dinî ve ekonomik etkileri incelenmiştir. Bölümün en dikkat çeken başlıklarından biri Vakalar ve Ölümler başlığıdır. Bu bölümde zikredilen şehirlerde salgından hayatını kaybeden insanların sayısı ve salgından sonra şehirlerin nüfusunun önemli ölçüde gerilemesi salgının büyüklüğünü ortaya koyar niteliktedir. Yazar örnek olarak Kahire’de Recep ayında günde 200, Şaban ve Ramazan aylarında toplamda 900 bin, iki gün boyunca cenaze namazı kılınan 13800, Kahire ve Mısır’da bir günde 11000, 10000-15000-20000 kişinin öldüğünü ve bu ölümlerin kayıtlarda geçtiğini zikreder. Bu durum ve örnekler salgının kapsamı ve yıkıcılığı hakkında önemli veriler sunmaktadır.

Kitabın üçüncü bölümü “Kara Veba Etkisinde İlmî Hayat”tır. Bu bölümde vebadan hayatını kaybeden ulemâ vefat ettikleri şehirlere göre sınıflandırılmış; daha sonrasında salgının hem insanların hayatına etkileri hem de yazdıkları eserlere tesiri ele alınmıştır. Son olarak salgının ne açıdan büyük bir felakete sebep olduğunu anlamamız açısından bu konuda yazılan eserler ve şiirlere yer verilmiştir. Özellikle vebanın ilmi eserlere etkisinden söz eden yazar, bu konuda birçok eserin kaleme alındığını ve bu dönem yazılan eserlerde Allah’a dua ve niyaz içeren cümlelerin sıklıkla geçtiğinden bahseder. Yine bu bölümde, o dönemde kaleme alınan ilmi eserlerin hayvanların üzerine yüklenerek sokaklarda gezdirildiğini ve değerinin çok altında fiyatlara satıldığı aktarılır. Yazar, bu durumun devrin ilmi eserlerinin sonraki dönemlere aktarılmasına engel olduğunu ifade eder.

Kitabın son ve dördüncü bölümü "Kara Veba Etkisinde Devlet İdaresi"dir. Bu bölümde yazar, öncelikle Memlûk Devleti'nin idari yapısına dair kısa bilgiler sunmakta, ardından "Kamusal İşler" başlığı altında önemli tespit ve değerlendirmelere yer vermektedir. Bununla ilgili olarak devlet kademesinde görev yapanların boşluğa düştüğü görüşünü savunan Atmaca, Katya beldesinde yaşanan ölümlerden dolayı valinin idare edecek bir toplum kalmaması nedeniyle görevinden ayrıldığını belirtir. Bunun yanı sıra işin ehli olmayanların zorunlu olarak bazı görevleri üstlenmek zorunda kaldığını belirtir. Önemli vazifeleri olan kişilerin salgın nedeniyle zorunlu olarak bir süre merkezden ve halktan uzakta kaldıkları eserde belirtilmiştir. Bu bilgiler ışığında salgının ne derece şiddetli olduğu bir kez daha anlaşılmaktadır. Bölümün sonunda vefat eden ümerâ, şehirlere göre sınıflandırılmış; daha sonrasında ise vefat yeri bilinmeyen ümerâ anlatılmıştır.

3. Analiz ve Değerlendirme

Esra Atmaca'nın söz konusu eseri, 749 (1348-49) yılında ortaya çıkan ve milyonlarca insanın kaybedilmesine yol açan Kara Veba'nın, bir İslâm ülkesi olan Memlûkler üzerindeki sosyal, ekonomik ve kültürel etkilerini ortaya koyan önemli bir tıp tarihi çalışmasıdır. önemli bir kitaptır. Eser, yalnızca dönemin sosyal yapısına ışık tutmakla kalmayıp bunun yanında salgının etkilerinin kavraması açısından da bizlere katkı sağlamaktadır. Yazarın konuya yaklaşımı, özellikle Memlûk toplumunun sosyal yapısını tahlil etmeye yöneliktir.

Kitap dil ve üslup açısından açık ve anlaşılır olması hedef kitle tarafından kolaylıkla algılanmasına olanak tanımaktadır. Anlatımın üçüncü şahıs bakış açısıyla kaleme alınmış olması ise, metne tarafsızlık kazandırarak okuyucunun içeriğe daha rahat odaklanmasını sağlamaktadır. Metin boyunca yer alan dipnotlar aracılığıyla bazı konu ve kavramlar hakkında açıklayıcı ek bilgiler sunulmuştur. Ayrıca eserde olayların birincil kaynaklara dayandırılması, eserin bilimsel niteliğini arttırmakta ve çalışmayı alanında özgür kılmaktadır.

XIV. yüzyılda yaşanan kara veba salgını, genellikle Avrupalı araştırmacılar tarafından incelenmiş ve yaptıkları çalışmalarda daha çok Avrupa'daki etkileri üzerinde durulmuştur. Bu durum salgının sadece bu kıtada etkili olduğu izlenimi vermektedir. İslam dünyasında ise kara veba çalışmaları sınırlı sayıda olup genellikle daha genel tarih çalışmalarının içinde birkaç sayfa ile geçirilmiştir. Bu eser, Memlûkler gibi önemli bir İslam devleti özelinde kara vebanın sosyo-kültürel etkilerini sistematik biçimde ele alan ilk kapsamlı monografilerden biridir. Sadece tıp tarihi değil, toplum yapısı, dinî hayat, devlet işleyişi, ekonomi gibi çok boyutlu alanlarda salgının etkilerini analiz etmesiyle önemli bir akademik boşluğu doldurmaktadır.

Modern araştırmalardaki tarihlendirmelere göre, Kara Veba'nın Memlûk topraklarındaki serüveninin iki yıl sürdüğü şeklinde bir anlatım yer almaktadır. Ancak yazar, yaptığı araştırmalar sonucu bu hastalığın tüm şiddetiyle devleti sarstığı sürenin iki yıl değil de daha kısa bir zaman olduğunu belirtmiştir. Yazar ortaya koyduğu fikri temellendirmek için İbn Kesir'den deliller getirmiştir. Bununla ilgili olarak İbn Kesir, 750 yılı havadisinde sadece vebanın azaldığını ve yılın ilk ayında âlimlerden birinin ailesiyle birlikte vefat ettiğini söylemiş, bundan başka konuyla ilgili bir bilgiye yer vermemiştir.

Yazar, Kara Veba döneminde hastalığa yakalanan kişilerin kısa sürede yaşamlarını yitirmeleri nedeniyle etkili bir tedavi yönteminin uygulanmadığını belirtmektedir. Bu görüşünü desteklemek üzere, döneme ait kayıtlarda hekimlere müracaat etme ve uygulanan tedavilere dair çok az bilginin yer aldığını ifade etmektedir.

Yazarın bir diğer önemli tespiti de halkın daha önceden hafif veya ağır birçok salgın süreci geçirmesine rağmen birbirleriyle temas kurmaktan çekinmemeleridir. Aynı şekilde halkın vebadan ölen kişilerin cenazelerine kalabalık gruplar halinde katılım sağladıkları belirtilmiş ve bu durumun da toplumu olumsuz yönde etkilediği vurgulanmıştır.

Salgın döneminde yaşayan halk, etkili bir tedavi yöntemi de bulunamadığından dine daha çok yönelmiştir. Yazar, dönemin tarihçilerinin söz konusu durumu vebanın faydaları arasında değerlendirdiğini ve bunun dikkate değer bir yaklaşım olduğunu ifade etmiştir. Son olarak yazar, ele alınan toplum ve dönemin yaşadığı sosyal hâdiselerin devletin her alanını etkileme ihtimalinin göz ardı edilmemesi gerektiğini ifade etmektedir. Ardından konuyla ilgili olarak da yakın geçmişte yaşanan COVID-19 salgınını örnek vererek COVID-19 salgınının toplumun birçok alanını etkilediğini ve bu açıdan bakıldığında o dönemde yaşanan salgının da devletin her alanını etkileyebileceğinden bahsetmiştir.

Araştırmanın en dikkat çekici bulgularından biri, Kara Veba'nın yalnızca kısa bir süre içerisinde Memlûkler üzerinde yıkıcı bir etkiye neden olmadığı, aynı zamanda halkın sosyal davranışlarında ve dini eğilimlerinde kalıcı değişimler yarattığıdır. Yazarın, birincil kaynaklardan hareketle yaptığı analizler, kara veba döneminde etkili bir tedavi yönteminin bulunmaması ve bu nedenle halkın dini ritüellere daha fazla yönelmesi gibi önemli tespitleri içermektedir.

Esra Atmaca, kitabında veba salgınlarının Memlûkler'in askeri yapısına, ticaret yollarına ve gündelik yaşamına olan etkilerini incelerken, aynı zamanda dönemin bilim insanları ve yöneticilerinin hastalıkla mücadele yöntemlerine de ışık tutmaktadır. Salgınların, devletin işleyişi

üzerindeki etkilerini değerlendirerek, Memlûkler'in yönetim politikalarına nasıl yön verdiğini tartışmaktadır. Memlûk yönetiminin aldığı önlemler, halkın salgın karşısındaki tutumu ve dönemin dinî otoritelerinin konuya yaklaşımları da kitapta geniş bir perspektiften ele alınmaktadır. Ayrıca eser, salgın dönemlerinde Memlûk ekonomisinin nasıl etkilendiğini, vergi politikalarındaki değişiklikleri ve tarım sektöründeki dönüşümleri de kapsamlı bir şekilde ele almaktadır. Salgın sonrası nüfus kaybının iş gücü üzerindeki etkileri, ticaret yollarında meydana gelen aksaklıklar ve üretim faaliyetlerindeki değişimler de kitapta detaylandırılmıştır.

Eserde eksik kalan yönler değerlendirildiğinde, kara vebanın Memlûk topraklarındaki etkileri ayrıntılı ve kapsamlı bir biçimde ele alınmış olsa da, eşzamanlı olarak diğer İslam coğrafyalarındaki (örneğin Endülüs, Anadolu Selçuklularının son dönemi veya İlhanlılar devleti gibi) salgın etkilerine ilişkin karşılaştırmalı analizlerin eksikliği dikkat çekmektedir. Bu tür karşılaştırmalı bir yaklaşım, Memlûkler'in salgına karşı geliştirdiği tepkilerin daha derinlikli bir biçimde analiz edilmesine ve dönemin özgün sosyo-politik dinamiklerinin daha sağlıklı bir şekilde değerlendirilmesine olanak sağlayabilirdi. Ayrıca, salgının yayılım güzergâhlarını coğrafi temelli olarak modelleyen harita destekli analiz yöntemlerinin kullanılmamış olması da eserin görsel ve sistematik boyutunu sınırlamaktadır. Bu tür görsel araçlar, vebanın yayılma biçimini mekânsal düzlemde daha anlaşılır kılabilecek niteliktedir.

Sonuç olarak Kara Veba – Memlûkler'de Salgın ve Toplum (749/1348–49) adlı eser, kara veba salgınının Memlûk coğrafyası üzerindeki etkilerini tarihî, toplumsal ve kültürel boyutlarıyla ele alan kapsamlı ve özgün bir çalışmadır. Esra Atmaca, birincil kaynaklara dayanan titiz bir analizle, yalnızca salgının yıkıcı sonuçlarını değil, aynı zamanda dönemin zihniyet dünyasını, toplumsal tepkilerini ve yönetim mekanizmalarının işleyişini de ayrıntılı biçimde ortaya koymuştur. Eserde, vebanın ilmî üretime, devlet idaresine, sosyal hayata ve dinî algılara olan etkileri sistematik biçimde değerlendirilmiş; böylece yalnızca tıp tarihi değil, İslâm medeniyeti ve Orta Çağ toplum yapısı üzerine çalışan araştırmacılar için de zengin bir başvuru kaynağı sunulmuştur. Kitabın COVID-19 gibi güncel krizlerle kurduğu tarihsel bağ ise, geçmişteki salgınların günümüz toplumsal yapıları üzerindeki yansımalarını anlamaya katkı sağlamaktadır. Bazı karşılaştırmalı analizlerin eksikliği ve görsel-analitik yöntemlerin sınırlı kullanımı gibi sınırlılıklarına rağmen, Kara Veba: Memlûkler'de Salgın ve Toplum adlı eser, tarih ve tıp tarihi alanlarına ilgi duyan akademisyenler, araştırmacılar ve tarih meraklıları için, tarihsel bir olayın çok boyutlu etkilerini anlamaya yönelik anlamlı bir katkı sunan değerli bir başvuru kaynağıdır.